

Aerts, E., R. Doms en M. Wynants. *Heksen in de Zuidelijke Nederlanden (16de-17de eeuw)*. Tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief van 14 april tot 30 juni 1989. Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 1989. (Catalogussen, 82). 63 p.; Bestelnummer A.R.: 1185.

Heksen in de Zuidelijke Nederlanden (16de-17de eeuw). Red. Erik Aerts en Maurits Wynants. Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 1989. (Educatieve Dienst Dossiers, 2de reeks, 2). 124 p., 66 ill.; Bestelnummer A.R.: Div. 60.

Hekserij en toverij in de Nederlanden komen de laatste jaren steeds meer in de belangstelling. Naast volkskundigen, bij wie dit onderwerp van oudsher op aandacht rekenen kon, interesseren bijvoorbeeld ook historici en antropologen zich er in toenemende mate voor. Die interesse uit zich in een groeiende stroom publikaties en in museale tentoonstellingen. In Nederland gebeurde dat onder andere in Oudewater, waar de Heksenwaag in 1988 een nieuwe permanente expositie kreeg. In België werd op 14 april 1989 in het Brusselse Algemeen Rijksarchief een groot opgezette tentoonstelling geopend: Heksen in de Zuidelijke Nederlanden (16de-17de eeuw). Tot 30 juni van dat jaar werd een groot aantal documenten en afbeeldingen getoond die betrekking hadden op toverijprocessen en de concepties omtrent toverij in het genoemde gebied. Vervolgens is de tentoonstelling nog in verschillende provinciale Rijksarchieven in België te zien geweest. In deze bespreking wordt de meeste aandacht gewijd aan de begeleidende bundel met dezelfde titel. Maar een enkele opmerking over de tentoonstelling moet toch wel worden gemaakt.

Op de eerste plaats mag worden gezegd dat zij meer gaf dan de titel beloofde. Onder het tentoongestelde bevond zich veel materiaal dat uit de twintigste eeuw stamt. Een groot aantal realia afkomstig uit vooral het Antwerpse Museum voor Volkskunde, naast fragmenten van interviews met kardinaal Danneels, de katholieke primaat van België, en een Limburgse dorpspastoor maakten duidelijk in welke vorm het geloof in toverij en de macht van de duivel zich heden ten dage uit. Deze poging de continuïteit van zulke voorstellingen weer te geven, vormde zeker één van de sterke punten van de expositie. Het was alleen jammer, dat de achttiende en zeker de negentiende eeuw er wat bekaaid afkwamen. Het is duidelijk dat het toverijgeloof van deze perioden nog nauwelijks is onderzocht.

Wat bij de opzet van de tentoonstelling niet zo sterk opviel, komt in de begeleidende bundel wel heel prominent naar voren: ten noorden van de taalgrens werkt men duidelijk vanuit een andere visie op (de vervolging van) toverij dan ten zuiden daarvan. Deze bundel bevat naast een korte inleiding twaalf bijdragen van uiteenlopende lengte. Na een artikel van Dupont-Bouchat, waarin een overzicht van 'De heksenjacht in de Zuidelijke Nederlanden' wordt gegeven (p. 11-18), krijgen in dit boek twee processen speciale aandacht. De overige bijdragen zijn in meerderheid om deze twee rechtszaken gegroepeerd. Op de eerste plaats wordt een diepgaande beschrijving gegeven van een zaak die zich afspeelde in 1589/'90 te Lier, dus in het Nederlandstalige deel van het huidige België. Daarna wordt het proces tegen Jeanne De le Consiste, gevoerd in 1601 in het Waalse 's-Gravenbrakel (Braine-le-Comte), geanalyseerd. Hemelsbreed liggen deze twee stadjes enkele tientallen kilometers van elkaar, maar wat een wereld van verschil in de beschrijving van deze processen!

In het Vlaamse deel beschrijft Monballyu diepgaand de procesvoering (19-36) en daarmee levert hij een buitengewoon verhelderend stuk werk. Niet alleen laat hij zien hoe en waarom tij-

dens deze strafzaak de ene fase op de andere volgde. Hij maakt ook duidelijk welke opties de verschillende partijen bij elk van die overgangsmomenten hadden en welke keuze ze maakten. Dat maakt deze bijdrage van hoog niveau. De grondige wijze waarop het materiaal wordt gepresenteerd zal eenieder die zich met de vervolgingen wegens toverij in de Zuidelijke of in de Noordelijke Nederlanden bezig houdt tot voordeel zijn. In drie korte bijdragen van Wynants (40, 42-44, 45-49) wordt een overzicht geboden van de gebruikte bronnen, de persoonlijke achtergronden van de belangrijkste betrokkenen en van het chronologisch verloop der gebeurtenissen te Lier. Daarnaast biedt Wynants een editie aan van enkele belangrijke teksten uit het procesdossier (61-68). Deze meer rechtshistorische analyses worden gecombineerd door de bijdrage van Aerts (50-60). Hij laat zien hoe de desastreuze politieke en sociaal-economische ontwikkelingen het klimaat voor een golf van beschuldigingen van toverij schiepen.

Daartegenover staan de bijdragen gewijd aan het proces in het Franstalige gebied. In deze afdeling geeft Doms een overzicht van de documentatie (72) en van het chronologisch verloop van het proces (78-79) en een analyse van de procesgang (80-93). Zoals Wynants dat voor het Lierse proces deed, biedt Doms hier een feitelijke analyse. Een aanpak zoals die van Monballyu van de Lierse procesreeks wordt hier echter node gemist. Doms werpt veel vragen op over de procesgang, maar beantwoordt er weinig. Erger is dat hij niet begrepen heeft welke funeste betekenis het had als een toveres in staat was een van haar veronderstelde slachtoffers te genezen. Doms vraagt zich af waarom zo'n onttovering niet als een ontlastende aanwijzing werd gezien, terwijl het antwoord op die vraag toch zo voor de hand ligt: omdat zo'n gebeurtenis werd gezien als het bewijs bij uitstek voor haar schuld. Wie de betovering kon wegnemen, had die ook veroorzaakt. Alleen een waarzegger/ster of een exorciserende priester werd geacht te kunnen onttoveren zonder te hebben betoverd.

Nog sterker miste ik een artikel dat, zoals dat van Aerts met betrekking tot Lier, de politieke en sociaal-economische situatie van 's-Gravenbrakel belichtte. Dupont-Bouchats opmerkingen over het proces van Jeanne De le Consiste (74-77) hebben wat dat betreft weinig te bieden. De misvatting van Doms betreffende het onttoveren wordt bij haar nog verder uitgewerkt. Volgens Dupont-Bouchat waren "alle heksen van het platteland, tegelijkertijd 'goed' en 'slecht'". Net als in haar eerste bijdrage aan deze bundel herhaalt Dupont-Bouchat nog eens haar stelling dat de vervolging van toverij direct samenhangt met de vervolging van ketterij. Dat betekent dat zij alleen de processen tegen toveressen gevoerd na 1550 serieus neemt, omdat de Contrareformatie eerst toen grondig werd opgezet. Als gevolg daarvan heeft zij sterk de neiging om vroegere processen te veronachtzamen. De oudste doodvonnissen, die in de Franstalige Nederlanden immers al in de vijftiende eeuw plaatsvonden, verdwijnen bij haar zelfs geheel uit het beeld. In 1978 noemde zij in haar beschrijving van de vervolging van toverij in Luxemburg de oudste processen die in dat hertogdom gevoerd zijn evenmin, hoewel die toen al meer dan een eeuw bekend waren. Niet alleen worden in haar opzet de processen pas interessant vanaf het moment dat het geleetterde concept van het duivelspact en de sabbat de overhand krijgt bij theologen en juristen, maar bovendien worden oudere rechtzaken geheel doodgezwegen. De beschrijving van de vervolging van toverij wordt zo in wezen gereduceerd tot een schets van de ontwikkeling van de gedachtengang bij elitaire groepen. De druk vanuit de bevolking om een vrouw op te pakken omdat die de oogst of de melkproductie zou bedreigen, krijgt nauwelijks aandacht. De blik blijft gericht op de rechters. Als die tot bezinning kwamen, dan hielden de processen vanzelf op.

Deze benadering overheerst met name bij Franstalige onderzoekers. Verschillen tussen 'volk' en 'elite' worden dan voorgesteld als onoverbrugbaar. De absolutistische staat zou doorslaggevend zijn geweest bij het begin van de processen. Bij andere onderzoekers is die benadering, zeker de laatste jaren, nauwelijks meer in tel. Het wordt immers steeds duidelijker dat de vervolgingen wegens toverij de uitdrukking waren van veel complexere ontwikkelingen. Dat wordt juist elders in de onderhavige bundel, in de beschrijving van de Lierse procesreeks, nog eens heel duidelijk beschreven. Aerts, Doms en Wynants geven nog een overzicht van 'Diverse aspecten van het heksenverschijnsel' (95-108). Daarin wordt toch nog, zij het heel kort, gewezen op enkele toverijzaken die in Brussel in het begin van de vijftiende eeuw juridisch werden afgedaan. Daarnaast

nomen zij nog enkele andere processen uit de zestiende en zeventiende eeuw als illustratie bij de processen uit Lier en 's-Gravenbrakel. Deze korte beschrijvingen maken duidelijk dat in de Belgische archieven nog heel wat materiaal op onderzoek ligt te wachten. Een volledig beeld van de vervolgingen wegens toverij in de Zuidelijke Nederlanden zal mijns inziens nog niet kunnen worden gegeven zolang die rijkdom aan bronnen nog niet is geëxploreerd. Of Aerts en Wynants in hun Besluit van deze bundel (111-114) terecht de chronologische ondergrens van 1560 aanhouden voor de periode waarin 'de collectieve heksenwaan ... de Zuidelijke Nederlanden ... teisterde', zal dan pas kunnen blijken. Maar het feit dat in het gewest Namen al tientallen jaren eerder buitengewoon bruto processen werden gevoerd, wekt wat dat betreft de nodige twijfel.

Mijn waardering van deze verzameling artikelen is toch overheersend positief. Naast het praktisch nut dat andere onderzoekers kunnen hebben van een deel van deze bundel, geeft hij ook een indruk van de rijkdom die in het Belgische bronnenmateriaal nog is te vinden. Men mag hopen dat ons nog een lange rij van monografieën over de toverij in de Zuidelijke Nederlanden te wachten staat. – Hans de Waardt, Studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland'.

Ahrens, Christian. *Eine Erfindung und ihre Folgen. Blechblasinstrumente mit Ventilen.* Kassel etc.: Bärenreiter, 1986. 124 p., 10 afb., muz.; ISBN 3-7618-0789-9.

Geen door mensenhand geschapen voorwerp of er zit wel een verhaal achter, een verhaal net zo breed (maatschappelijk) en net zo diep (historisch) als de verteller zelf wil gaan. Waarom het ene voorwerp dan wel alle schijnwerpers op zich gericht krijgt en het andere niet, heeft misschien minder te maken met het intrinsieke belang van het bewuste voorwerp dan met modes en trends in de menselijke aandacht (en met de daaruit voortvloeiende geldstromen). Hoe het ook zij, met het hier te bespreken boek is er nu ook over het voorwerp 'koperblaasinstrument uitgerust met ventielen' een verteltraditie van start gegaan. En inderdaad, ook in dit geval wordt al snel duidelijk hoe er een hele wereld verborgen kan gaan achter iets dat ogenschijnlijk marginaal van betekenis is. In 124 dichtbedrukte pagina's met veel citaten, voetnoten en literatuurverwijzingen tovert de schrijver ons een wereld voor van natuurtoonhoorns, ventiel tuba's, kleptrompetten, en vooral van de emoties die door de afschaffing dan wel invoering ervan naar boven kwamen.

Ahrens begint zijn verhaal met een reconstructie van de omstandigheden waaronder de uitvinding van de ventiel tot stand kwam. Hij laat zien hoe deze uitvinding meteen een aanzienlijke verruiming betekende van het beschikbare toon-arsenaal en hoe bovendien de speeltechniek er ingrijpend door werd vereenvoudigd. Was men vroeger alleen in staat een toonladder te spelen via een ingewikkeld stelsel van zgn. 'boventonen'; de nieuwe ventieltechniek maakte nu zelfs chromatische toonreeksen (c-cis-d-dis enz.) mogelijk, en wel op een manier die in principe iedereen kon aanleren. Dit laatste nu hield tevens een levensgroot probleem in. De uitvinding van de ventieltechniek democratiseerde namelijk de muziekbeoefening, en dat werd niet op alle fronten toegejuicht. Zo werd bijvoorbeeld de ventielhoorn al in 1819 geïntroduceerd, maar pas omstreeks 1900 in de officiële orkesten schoorvoetend geaccepteerd. Men verschool zich dan meestal achter het argument dat de oude manier van bespelen weliswaar omslachtiger was maar ook ambachtelijker en 'dus' puurder van klank.

Ahrens beschrijft dan uitgebreid het verdere verloop van deze innovatie-geschiedenis, met als rode draad de strijd tussen technische vernieuwing en maatschappelijke behoudzucht. Deze strijd werd gelukkig niet alleen binnenskamers gevoerd maar ook publiekelijk, getuige de kleurrijke citaten uit contemporaine muziektijdschriften waarmee de schrijver zijn betoog illustreert. Meest opvallend in deze discussies was wel het verschil in snelheid van acceptatie. Wat de orkesten betreft stelden de beroepssymfonieorkesten zich duidelijk het meest conservatief op, terwijl qua type instrument de ventielhoorn de meeste aversie oproep. De verklaring voor deze gedifferentieerde receptie zoekt Ahrens in de eerste plaats in de vernieuwende invloed die zowel militaire orkesten als burgerlijke liefhebberij-ensembles uitoefenden op het negentiende-eeuwse muziekleven. Van deze orkesten maakten vooral niet-professionele musici deel uit, zodat gevoeligheden rondom status en beroepsprestige hier een veel geringere rol speelden. Bovendien was de

doorstroming er veel groter en haakte men dus gemakkelijker in de geest van de tijd. Juist deze orkesten groeiden dan ook snel in aantal en populariteit en absorbeerden zonder veel moeite modernisering. Ongewild werden ze daarmee tot proeftuin en smaakmaker van de grotere officiële orkesten. Via deze omweg kwamen de moderne ventielinstrumenten uiteindelijk dus toch in de beroepsorkesten terecht. Wat echter de ventielhoorn betreft, dit instrument speelde noch in de militaire muziek noch in de amateur-muziekensembles enige rol van betekenis. Het verzet in de beroeps(symfonie)orkesten hiertegen hield dan ook het langst stand.

Interessant in het betoog van Ahrens is dat hij laat zien dat innovaties zich in dit geval niet hebben verspreid van hoog naar laag, maar andersom. Boeiend is ook de reden die hij daarvoor geeft, nl. de behoudzucht van de gevestigde beroepsorkesten, ingegeven door een angst voor aantasting van de bestaande hiërarchische verhoudingen. Zo zouden bijvoorbeeld componisten zich door de mogelijkheden van de nieuwe instrumenten wel eens kunnen laten verleiden tot het maken van muziekstukken waarin voor de koperblazers een veel te prominente plaats zou zijn weggelegd. De gevestigde rangen en standen binnen het orkest zouden daarmee onder druk komen te staan.

Al met al is met deze studie weer eens aangetoond hoe kleine oorzaken grote gevolgen kunnen hebben. De toevoeging van ventielen aan het koperblaasinstrument betekende kort samengevat: een belangrijke bijdrage aan de democratisering van het muziekleven, een principiële verandering in het klankbeeld van het hele orkest, en een doorbraak naar volledige emancipatie van alle instrumenten-groepen. Wat dit laatste punt betreft wijst Ahrens er overigens op dat voor de koperblazers die emancipatie ook in onze dagen nog verre van afgerond is. Nog steeds bevolken zij (met de slagwerkers) de onderste regionen van de orkesthiërarchie. Koperblazers en slagwerkers aller landen, verenigt U? – R. Fassaert.

Bokum, J.G.A. ten. *Muziek in de IJsselsteden. Beschrijving van het muziekleven in Deventer, Zutphen, Zwolle en Kampen in de 19de en het begin van de 20ste eeuw met bijzondere aandacht voor de familie Brandts Buys.* Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema, 1988. 145 p., tatr. ill., muz.; ISBN 90-313-0841-2.

Dat een actief plaatselijk muziekleven zich geenszins beperkt tot deze eeuw noch tot de grote steden in het westen van ons land, toont ook deze studie weer eens overtuigend aan. Wat de oostelijke provincies betreft geven de steden Deventer, Zutphen, Zwolle en Kampen daarvan een goed voorbeeld. Ten Bokum laat zien dat er tussen deze vier IJsselsteden al vanouds hechte onderlinge banden bestonden, banden die in de loop van de vorige eeuw nog eens extra werden verstevigd door de instelling van een regelmatige IJssel-stoombootdienst en door de aanleg van het Staatsspoor. Deze verbeterde verkeersverbindingen hadden ook op de muzikale contacten een positieve uitwerking. Steeds vaker concerteerden koren en corpsen in elkaars steden, engageerde men gezamenlijk solisten van buiten de regio, en drukten lokale muziekpersoonlijkheden hun stempel ook op het muziekleven van de andere IJsselsteden. Mede door deze hechte contacten laat elk der vier muzieklevens een parallelle ontwikkeling zien.

Het boek valt uiteen in twee grote hoofdstukken, die resp. de periode 1810-1850 en de periode 1850-1914 behandelen. Nadruk ligt op de tweede periode, de tijd dat er plaatselijke muzikscholen ontstonden, zangverenigingen en harmoniecorpsen werden opgericht, concerten en uitvoeringen voor steeds bredere lagen van de bevolking toegankelijk werden, kortom het muziekleven voor ons duidelijk herkenbaar begint te worden. Ten Bokum baseerde zich bij zijn naspeuringen op archiefbronnen en op bestaande literatuur. Helaas maakt hij niet gebruik van een notenapparaat, zodat we alleen te weten komen welke vindplaatsen hij bezocht, maar niet wat hij daar precies aantrof. Dàt hij echter het nodige heeft aangetroffen, daarover kan geen twijfel bestaan. Zijn verhaal is opgebouwd uit een veelheid van gegevens. Met enige moeite laten zich daarin drie krachten onderscheiden die ten grondslag lagen aan het plaatselijke muziekleven, nl. het particuliere initiatief, het lokale bestuur en een combinatie van beide.

Om met het *particuliere* te beginnen, omstreeks 1800 werd er in Deventer een muziekcollegie opgericht onder de naam 'Unis par les sons de la Musique'. Deze naam symboliseerde hoe er in die dagen tegen de kunstvorm 'muziek' werd aangekeken. Duidelijk lag de verlichtingsgedachte erin besloten, dat het vooral muziek is die de mens tot persoonlijke harmonie brengt via onderlinge samenwerking. Deze samenwerking beperkte zich in die tijd tot de goede burgerij en tot de mannelijke leden daarvan. Plaats van samenkomst was het wijnhuis van een kastelein en repeteren deed men in het bijzijn van niet spelende maar wel borrelende en converserende leden. Deze bijeenkomsten vonden om de week plaats en werden 'Herenconcerten' genoemd; in de tussenliggende week werd een uitvoering gegeven waar ook de dames welkom waren en die dan ook 'Damesconcert' werd genoemd. Overigens werd nog tot het eind jaren van de jaren tachtig van de dames verwacht dat ze tijdens de pauzes gewoon in de zaal bleven zitten, terwijl hun gades zich in de restauratieruimte te goed deden aan drankjes en hapjes. Ook in de andere IJsselsteden ontstonden deze muzieksociëteiten en bleven lang voortbestaan doordat ze zich steeds wisten aan te passen aan de veranderende tijdsomstandigheden. Hun accommodaties groeiden in de loop van de eeuw uit tot ware schouwburgen en concertzalen met een staf van bodes en bedienden. De betaling van dit alles geschiedde uit schenkingen, legaten, contributies en entreegelden, terwijl de exploitatie nog lang in handen bleef van de kastelein. Wat het ten gehore gebrachte betreft, aanvankelijk wisten alleen solisten de aandacht gedurende enige tijd vast te houden, vooral de aandacht van de dames. De solist moest dan wel over een uitgebreid arsenaal aan virtuoze kunststukjes beschikken, want onder 'kunst' verstond men vooral dit aspect van muziek. Het repertoire bleef lange tijd aan de veilige, dus conservatieve kant. Wel vond er een verschuiving plaats van Frans- naar Duits- en Italiaans-georiënteerde muziekwerken (met romantische en nationalistische inslag). De voorkeur ging uit naar korte symfonieën en ouvertures, waarbij men met een symfonie placht te openen en met een ouverture af te sluiten. Gaandeweg groeiden de muzieksociëteit-ensembles dus uit tot echte symfonieorkesten. Tegelijkertijd onderzochten ze steeds meer concurrentie van nieuwe ontwikkelingen in het muziekleven, zoals de opkomst van militaire en burgerlijke muziekcorpsen, volksconcerten, liederenavonden, avondvullende pianorecitals, uitvoeringen met 'bal na', gastoptredens van buitenlandse muziekgroepen (bv. Alpenjäger en Wiener Damenkapelle) of van zangkoren met een levensbeschouwelijke signatuur (bv. geheelonthouderskoor 'Neen nooit').

Naast deze initiatieven uit de particuliere sfeer laat Ten Bokum zien dat er in het begin van de vorige eeuw ook een duidelijke inbreng bestond van *overheidswege* in de vorm van de aanstelling van een stadsmuziekmeester. Aan deze functionaris werd een veelheid van taken toevertrouwd. Zo viel bijvoorbeeld onder zijn opdracht het bedienen van de kerkklokken en het orgel, maar ook het verzorgen van gratis muzieklessen en muzikale avondjes bij de gezinnen van het stadsbestuur. Uit zijn orgeltaak vloeide in Zwolle dan weer het initiatief voort tot oprichting van een koorvereniging om bij plaatselijke feestelijkheden concerten te kunnen geven met medewerking van orgel. Stadsmuziekmeesters zijn ook vaak de aartsvaders van latere centrale muziekpersoonlijkheden. In Deventer werd bijvoorbeeld de naam Brandts Buys legendarisch. Leden van deze familie komen we tegen als klokkenist, organist, muziekmeester, orkest-directeur, koordirigent, directeur muziekschool, enz. Ook in de andere drie steden kwamen soortgelijke familienetwerken tot stand. Soms groeiden die zelfs uit tot nationale bekendheid. Opvallend is tenslotte dat we deze namen ook vaak aantreffen in de opkomende muziekhandel.

De derde pijler onder het plaatselijke muziekleven tenslotte bestond uit een soort *combinatie* van particulier initiatief en overheidsbemoediging. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan was wel het muziekonderwijs. De vroegste vorm van muziekonderwijs die Ten Bokum in de IJsselsteden signaleerde, was het zangonderwijs aan de Deventerse 'Stads-armeninrigting', dat in 1837 werd gestart. Van zingen ging een volksopvoedende invloed uit, was de overtuiging in die tijd. Ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen huldigde deze visie en richtte vanaf 1842 volkszangscholen op om straatgezag en zedelijkheid onder de 'min- en onvermogenen' te verbeteren. Bij de Lager Onderwijswet van 1857 werd zingen zelfs een verplicht vak op de lagere school. Kwamen deze initiatieven vooral voort uit pedagogische motieven, het streven naar instrumen-

taal onderwijs stoele meer op pragmatische beweegredenen. Doel van de oprichting van muziek scholen voor instrumentaal les was namelijk om via de bevordering van muziekbeoefening onder de lagere standen uiteindelijk een redelijk spelend stadsmuziekcorps te krijgen en te behouden. Pas vanaf 1850 ontstonden er ook burgerzangscholen voor de gegoede standen, een vorm van muziekonderwijs die sterk werd gestimuleerd door de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst. Deze beschouwe muziek minder als middel dan als doel in zichzelf. Via de burgerzangschool kwamen de meergegoeden in de gemengde zangverenigingen terecht en uiteindelijk in aanraking met de hoogste vorm van burgerlijke muziekcultuur: het oratorium.

Het krachtenveld in de ontwikkeling van het muziekleven van de vier IJsselsteden laat zich dus reduceren tot een drietal vormen van bemoeienis: die van de burgerij, die van de overheid, en een combinatie van beide. Dat is althans mijn conclusie, Ten Bokum doet hierover zelf geen uitspraak, geeft zelfs geen hint in deze richting noch in welke richting dan ook. En daarmee kom ik op de vorm waarin de schrijver zijn gegevens heeft gepresenteerd. Daarover een enkel woord van kritiek. Het boek bestaat, zoals gezegd, slechts uit twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk, de periode 1810-1850, is het kortst en geordend naar soorten muziekbeoefening dwars door de vier steden heen. Het tweede hoofdstuk, de periode 1850-1914, beslaat verreweg het grootste deel van het boek en is geordend alleen naar de vier afzonderlijke steden. Is het eerste hoofdstuk door de geringere dichtheid aan muziekgebeurtenissen in dit tijdvak nog redelijk goed te volgen, het tweede hoofdstuk vergt al snel een extreme vorm van 'close reading' die waarschijnlijk maar weinig lezers willen of kunnen opbrengen. Ofschoon er juist in dit tweede tijdvak steeds meer gebeurt naarmate de tijd vordert, ziet de schrijver vrijwel geheel af van verdere onderverdelingen en dus ook van inleidende opmerkingen en afsluitende conclusies. Dit blijkt voor een onderwerp als 'muziekleven' bijzonder leesvriendelijke gevolgen te hebben. Waaruit bestaat namelijk dit onderwerp? Om te beginnen uit individuele en uit groepsgewijs georganiseerde muziekbeoefenaars. Al deze beoefenaars hebben een geschiedenis van ontstaan via bloei tot verval. In deze geschiedenissen vinden allerlei subgeschiedenissen plaats: de ontwikkeling van het repertoire, de ontwikkeling in de samenstelling van het publiek, de ontwikkeling van de bezetting, van de accommodatie, enz. En binnen deze subgeschiedenissen zijn er ook weer vele ontwikkelingen te onderscheiden, afhankelijk van de interesse van de onderzoeker en de bronnen waarover hij de beschikking heeft. Dit hele netwerk is geweldig complex en eigenlijk onmogelijk in zijn geheel te beschrijven, laat staan dat van vier steden tegelijk. Ten Bokum gaat deze uitdaging niet uit de weg en dat is zeker een verdienste op zichzelf. Het resultaat van zijn stugge volharding is echter nauwelijks nog genietbaar. Zelfs de meest welwillende lezer zal een steeds ondoordringbaarder oerwoud voor zich zien oprijzen vol met feitjes, details en uitweidingen, aan de keuze waarvan een voor hem volstrekt onzichtbare logica ten grondslag ligt. Al snel begint dan met de weg ook het reisdoel te vervagen.

Kortom, een goed onderzoeker is hij die de belangrijkste draden van een lokaal muzieknetwerk uiteen weet te rafelen. Een ideaal onderzoeker is hij die daarvan ook nog leesbaar verslag weet te doen. – R. Fassaaft.

Brears, Peter. *Traditional food in Yorkshire.* Edinburgh: John Donald Publishers Ltd., 1987. viii, 232 p., ill.; £8,50; ISBN 0-85976-169-X.

De opzet van deze studie was om de voeding van een viertal arbeidersgroepen (textielarbeiders, mijnwerkers, landarbeiders, arbeiders uit de steden) uit het negentiende-eeuwse Yorkshire binnen de context van het dagelijkse leven te behandelen. In de eerste vier hoofdstukken (6-41) worden de levensomstandigheden van elke groep geschetst: hun werk, hun wijze van wonen en leven, hun voedsel, de herkomst van dit voedsel (zelfvoorziening, koop), hun sociale leven en de veranderingen daarin in de loop van de negentiende eeuw. Als materiaal is gebruik gemaakt van mondeling en schriftelijk overgeleverde verhalen, memoires, dialectwoordenlijsten, boedelinventarissen en allerhande streekliteratuur uit de negentiende eeuw, aangevuld met interviews die de

periode tot de eerste wereldoorlog bestrijken. Duidelijk wordt uit deze hoofdstukken dat de voeding binnen de arbeidersklasse grote verschillen per beroepsgroep gekend heeft.

Het middengedeelte van het boek (42-145) begint met een beschrijving van de beschikbare brandstof, de stookplaats en de veranderingen die zich daarin gedurende de negentiende eeuw in deze regio hebben voltrokken; deze hebben de ontwikkelingen in de voeding in hoge mate bepaald. De verdere hoofdstukken gaan gedetailleerd in op de verschillende voedingsmiddelen en dranken die uit de negentiende eeuw uit deze streek bekend zijn (zoals haverkoeken, pap, 'puddings'). Deze hoofdmoot van het boek vormt enigszins een contrast met de eerste vier hoofdstukken. Van de vele varianten en uitgewerkte recepten gaat namelijk de suggestie uit dat de dagelijkse voeding van de arbeiders toch minder monotoon is geweest dan in het eerste gedeelte geschetst is, al zijn de recepten over het algemeen eenvoudig en al herhaalt de schrijver met een zekere regelmaat dat veel arbeiders weinig variatie kenden.

Dit wat hybride karakter van het boek wordt nog versterkt door de laatste drie hoofdstukken (146-196), die over de voeding bij feestelijke gelegenheden gaan en waaruit de sociale dimensie van de voeding vrijwel verdwenen is. Een belangrijke oorzaak van de ontstane discrepantie lijkt mij in het gebruik van recepten te liggen. Recepten vormen om diverse redenen een vrij lastige bron in het historisch voedingsonderzoek. Ze zijn weliswaar illustratief en kunnen een studie verlevendigen, maar het is zaak de maat in de gaten te houden. Wanneer de voeding van de armste bevolkingsgroepen beschreven wordt, wordt het betoog door een royaal gebruik van recepten al gauw ongeloofwaardig en ontstaat het beeld dat men bij een andere sociale groep is beland. Aan dit gevaar is deze studie, die indrukwekkend begon, niet helemaal ontsnapt. Het boek heeft er iets van zijn overtuigingskracht door verloren; anderzijds is het er wel voor een grotere groep aantrekkelijker door gemaakt. Voorbeeldig blijven echter de behandeling van de voeding binnen de maatschappelijke, sociale en huishoudelijke context en het gebruik van zeer uiteenlopend historisch onderzoeksmateriaal, dat aan het einde van het boek uitvoerig wordt verantwoord. – Jozien Jobse.

Clio in tel: de historiciteit van de wetenschap. – Tijdschrift voor geschiedenis 101 nr. 4 (1988) p. 495-659; 1 ill.

Op vele fronten in het wetenschapsbedrijf is er een soort van 'historisering' aan de gang. Dat wordt althans tegenwoordig nogal eens beweerd. In dit themanummer wordt nagegaan in hoeverre deze bewering klopt met de feiten. Vertegenwoordigers van diverse wetenschapsrichtingen komen hierover uitgebreid aan het woord. De reeks bijdragen wordt geopend door de historicus *F.R. Ankersmit* die het probleem heel algemeen aan de orde stelt en tot de conclusie komt dat er inderdaad sprake is van een algemeen groeiend respect voor het historisch perspectief. Dit houdt verband, meent hij, met het algemene terreinverlies in de wetenschap van de 'zekerheden' ten gunste van de 'vanzelfsprekendheden'. Dit laatste gebied is altijd bij uitstek het terrein geweest van de geschiedbeoefening (497-509). In de volgende bijdrage bespreekt de theoloog *T.M. Schoof* de wisselende rol van de geschiedenis in zijn vak. Hij betoogt dat de theologie altijd geworsteld heeft met de paradox, dat men zich enerzijds beroept op een heel precies historisch gebeuren, dat zich tweeduizend jaar geleden in Palestina afspeelde, en zich anderzijds beroept op de absolute en universele betekenis van deze gebeurtenis. De historische wetenschappelijkheid heeft dan ook in de theologie *altijd* al een vitale rol gespeeld, en wel "door het telkens weer herijken van de geloofstaal aan het christelijke oergegeven en de historische processen waarin dit werd doorgegeven" (510-524). De historicus *K. van Berkel* richt zich op het historische denken in de natuurwetenschappen. Hij geeft een beknopte schets van de ontwikkeling van het logisch positivisme van het begin van deze eeuw naar de huidige meer concreet-historische beschouwing van de natuurwetenschap. In onze dagen wordt dan ook steeds meer belang gehecht aan de (ontdekkings)geschiedenis van de natuurwetenschap. Dit moet men zien als een onderdeel van een algemeen proces van intellectuele verandering in de westerse wereld, meent hij (525-545). De filosoof *R.J. Bernstein* illustreert met behulp van een korte bespreking van het werk van Rorty,

MacIntyre, Kuhn, Gadamer en Foucault hoe vooronderstellingen, vooroordelen en illusies in de filosofie vanuit een historische invalshoek genadeloos aan de kaak kunnen worden gesteld (546-556). De jurist *M.S. Groenhuijsen* laat zien hoe het historisch perspectief in de strafrechtwetenschap altijd een betrekkelijk constante maar zelden dominerende rol heeft gespeeld (557-574). De taalkundige *J. Noordegraaf* bestudeert de lotswisselingen van de historische taalkunde en het onderdeel geschiedenis van de taalkunde. Hij laat zien dat thans algemeen het inzicht is doorbroken, dat ook oudere taalfasen een interessant proefgebied kunnen vormen, bijvoorbeeld voor de toetsing van, in eerste instantie ten behoeve van, de synchronie ontwikkelde, hypothesen. Dit inzicht is zowel te danken aan de resultaten van het moderne sociolinguïstisch onderzoek als aan de huidige mogelijkheden om met de computer omvangrijke hoeveelheden gegevens te verwerken en met elkaar te vergelijken (575-588). De socioloog *J. Goudsblom* stelt vast dat er in zijn vak, buiten de kring van historisch sociologen, nog steeds te weinig belangstelling bestaat voor geschiedbeoefening. In zijn ogen behoort het historisch perspectief de hoofdstroom te zijn in de sociologie. Geschiedenis en sociologie hebben namelijk veel met elkaar gemeen. Zo is in beide gevallen het studieobject bijna onbegrensd. Zo is er ook, ondanks alle verscheidenheid van thema's, in beide vakgebieden één gemeenschappelijke kern nodig om de interne samenhang te waarborgen. De geschiedenis beschikt daartoe over het chronologische principe, de sociologie over het daarmee vergelijkbare genetische principe. Goudsblom pleit dan ook voor zowel een 'mondialisering' van de sociologie als een veel nauwere samenwerking tussen sociologie en geschiedenis. Als voorbeeld van het mensheidshistorisch perspectief in de sociologie zoals hem dat voor ogen staat, noemt hij het boek van W.H. McNeill, *The rise of the West. A history of the human community* (Chicago 1963) (589-599). De psycholoog en historicus *H.F.M. Peeters* beschrijft hoe de psychologie zich in de ruim honderd jaar van haar bestaan voornamelijk oriënteerde op de exacte wetenschappen, maar zich de laatste jaren duidelijk in andere richtingen begint te bewegen. Vooral het zgn. 'social-constructionisme' maakt opgang. Dit houdt zich bezig met de 'stories' en 'narratives' die mensen doorlopend bezig zijn voor zichzelf en voor anderen te construeren. Algemeen dringt het inzicht nu door dat er geen permanent a-historisch raamwerk bestaat welke de aard van menselijk gedrag determineert. Psychologische fenomenen hebben echter wèl een sociale context, en dus ook een sociale geschiedenis, en daarmee de mogelijkheid om vast te stellen of zich in het gedrag terugkerende condities en regelmatigheden kunnen voordoen (600-615). De antropoloog *H. Driessen* richt de aandacht vooral op het etnografische onderzoek en de historiserende tendensen daarin. Vooral op dit terrein vinden de laatste twee decennia namelijk belangrijke theoretische experimenten plaats. De schrijver beperkt zich hier tot voorbeelden uit de zgn. seriële etnografie. Hij laat zien dat dit type onderzoek zich beweegt op het snijvlak van individuele levensloop, sociale structuur en geschiedenis, en dus veldwerk, mondelinge geschiedenis en archiefonderzoek met elkaar combineert (616-625). De politicoloog *S. Stuurman* beschrijft hoe de aloude alliantie tussen politicologie, geschiedenis, rechtswetenschap en klassieke filosofie in de eerste helft van de twintigste eeuw werd verbroken, en hoe de politicologie sindsdien als empirische 'harde' gedragswetenschap door het leven is gegaan. Pas in de jaren zeventig werden politieke lange termijn-ontwikkeling en -verandering als thema's verdrongen door onderwerpen als stabiliteit en systeemhandhaving. Tegenwoordig neemt men algemeen het standpunt in dat het historische en accidentele karakter van de politiek slechts tot zijn recht kan komen in de combinatie van verhaal en analyse (626-642). De Amerikaanse econoom *D.N. McCloskey* stelt vast dat wiskunde en statistiek vanaf 1940 in het economisch onderzoek steeds meer de plaats zijn gaan innemen van filosofie en geschiedenis. Dit acht hij een 'historische' vergissing. Negentig procent van wat economen doen is het vertellen van verhalen en 'geschiedenissen'. Economische wetenschap gaat niet over economie, maar over wat mensen zeggen over economie, meent hij (643-654). De Nederlandse econoom *P.W. Klein* reageert in de laatste bijdrage kritisch op de vorige spreker en betoogt dat het niet erg zinvol is om twee zo verschillende disciplines als economie en geschiedenis onder één methodologische noemer te vangen. Het narrativisme is bovendien een nogal verwarrend begrip, niemand weet tegenwoordig nog precies wat er onder verstaan moet worden (655-659).

Kortom, algemene historisering in het wetenschapsbedrijf? Algemeen niet, maar wel vaak. Welke maatschappelijke ontwikkelingen hieraan ten grondslag zouden kunnen liggen (tijdgeest, conjunctuur, leeftijdsopbouw onderzoekers, enz.) is in deze bundel niet aan de orde gekomen. Ongetwijfeld zal een 'sociaal-constructionistische' analyse van de moderne wetenschapsgeschiedenis hierover verrassende uitspraken kunnen doen. Daarop is nu het wachten. – R. Fassaert.

Confréries et dévotions à l'épreuve de la Révolution. Actes du Colloque de Marseille (18-19 mai 1988) recueillis et présentés par Marie-Hélène Froeschlé-Chopard. – Provence historique 39 nr. 156 (april-juni 1989) p. 159-359.

De Franse Revolutie is dit jaar overal goed voor, zou de lezer kunnen denken. Zeker, maar ze heeft in Frankrijk dan ook alles omgewoeld, al is er uiteindelijk minder veranderd dan sommigen vroeger dachten. Dat geldt ook voor het thema van deze congresbundel: broederschappen en devoties, met name (maar niet uitsluitend) in zuidoostelijk Frankrijk, Provence. Als een bulldozer heeft de wet van 18 augustus 1792 (die alle religieuze verenigingen ophief) aangeramd tegen de institutionele vormen van wat Maurice Agulhon enkele decennia geleden de Zuidfranse 'sociabiliteit' heeft genoemd: broederschappen, armenkassen, begraafbussen. Als ze al niet roemloos werden opgeheven, gingen ze in elk geval ondergronds. Tegelijk taste de officiële ontkersteningspolitiek de structuren van het traditionele geloofsleven aan. Voor religieus verenigingsleven was dus geen enkele ruimte meer. In de ogen van sommigen, aldus M. Vovelle in het nawoord, had dit inderdaad de genadeslag gekregen: de herleving van de broederschappen tijdens het Keizerrijk tot hun definitieve ondergang in de twintigste eeuw zou slechts een laatste stuip trekking zijn geweest. Anderen hebben daarentegen gewezen op de opmerkelijk snelle herleving van het broederschapsleven tijdens de Restauratie, na twintig jaar onderdrukking; zij constateren geen breuk, maar juist een continuïteit.

Het congres waarvan de zeventien artikelen in deze bundel de neerslag vormen stelde zich ten doel nog eens opnieuw naar de problematiek van continuïteit en breuk in het devotioneel verenigingsleven van de Revolutietijd te kijken, maar nu uitdrukkelijk in het perspectief van de lange duur. Uit de nogal diverse bijdragen (sommige nauwelijks meer dan een regionale inventarisatie, andere veeleer gevalstudies, terwijl enkele een probleemstelling met een systematische reflectie bevatten) valt zonder veel moeite een coherent beeld te reconstrueren. De globale ontwikkeling in de achttiende en negentiende eeuw zou men kunnen kenschetsen als een 'verkerkelijkingsproces', dat rond 1850 overal voltooid lijkt. Dat proces houdt een uniformering van de broederschappen in naar een steeds vaker door de parochiegeestelijkheid aangereikt en gestuurd model, een individualisering van de overige devoties, en meer in het algemeen een groeiende greep van parochiekader en geestelijkheid op het verenigings- en geloofsleven, dat van de weeromstuit zijn oude banden met de burgerlijke gemeenschap verliest. Parochie en burgerlijke gemeente komen tegenover elkaar te staan. Ze vertegenwoordigen uiteenlopende waarden, die ook steeds vaker seksebepaald lijken: de kerk wordt een ruimte voor vrouwen. Opvallend is bijvoorbeeld de heruiding van de cultus van de Hl. Rita da Cascia: van beschermster van de lokale gemeenschap wordt ze tot een voorbeeld van huwelijksdeugd (*L. Scaraffia*). Die ontwikkeling is niet zonder meer een gevolg van het breukgevoel dat de Revolutie teweegbracht. *A. Torre* laat bijvoorbeeld zien dat al sedert het midden van de achttiende eeuw in Savoie en Piëmont gepoogd werd de veelheid van contrareformatorische devoties door een gesimplificeerd, uniformer parochieleven te vervangen, terwijl *C. Robion* dan reeds een teruggang van het broederschapsleven in het kleine bisdom Saint-Papoual constateert. Zonder rechtstreeks bij de thematiek van het congres aan te sluiten, stelt *F. Boespflug* (geïnspireerd door W. Schönes thesen over de 'Bildgeschichte') vast dat ook de antropomorfe voorstellingen van God de Vader en de Drieëenheid toen al op hun retour waren: in Provence verliest de godsafbeelding het oogcontact met de gelovige, en raken Christus en de Vader los van elkaar.

Wat heeft de Revolutie dan bewerkt? Haar strijd tegen de publieke eredienst lijkt de achttiende-eeuwse ontwikkeling te hebben versneld: een krampachtige handhaving van de continuïteit

van de cultus, tegen de verdrukking in, deed de katholieken de rangen sluiten rond de lokale geestelijkheid en leidde tot een nadruk op formele geloofsaspecten. In de clandestiene catechismusuitgaven uit de jaren 1795-1801 komt het vereiste van sociale cohesie van de christenen heel duidelijk naar voren (*R. Dartevelle*). Het dragen van het broederschapskleed en de hoge kap (*cagoule*) krijgt daardoor in Marseille een andere waarde dan voorheen: het geeft niet meer zozeer aan wie broederschapslid is als wel wie christen is (*R. Bertrand*). Tegelijk claimt de geestelijkheid als 'christelijk' (ja 'typisch katholiek') allerlei vormen van geloofsleven die onder het regiem van de verlichte of jansenistische geestelijkheid van vóór de Revolutie als 'volks', zoniets bijgelovig golden: profetische bewegingen, de praktijk van de 'sanctuaires à répit' (d.w.z. de tijdelijke, miraculeuze opwekking van doodgeboren kinderen om hun het doopsel te kunnen toedienen, hier uiteengezet door *J. Gélis*), allerlei cultussen in plattelandskapelletjes. Opvallend is ook de herleving van de aflaatpraktijk in de eerste helft van de negentiende eeuw, vooral in Italië en in perifeer Frankrijk (*Ph. Boutry*): de Romeinse aflaten en aartsbroedersschappen komen in dit boek naar voren als twee motoren van het beginnend ultramontanisme. De verering van een recente volksheilige als Benedictus Jozef Labre (†1783) glijdt door manipulatie van het beeldmateriaal de officieel-kerkelijke sfeer in (*C. Langlois*). Hetzelfde geldt voor de gebedenboeken van de oude broedersschappen (*B. Dompnier* en *F. Hernandez*).

De Nederlandse lezer moet hier onwillekeurig aan een andere crisisperiode van de publieke geloofspraktijk denken: de Reformatie. De nogal eng mediterrane oriëntatie van veel onderzoek naar belevings- en uitingsvormen van geloof heeft de organisatoren helaas verhinderd die parallel te trekken. Ook in de Noordelijke Nederlanden van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw leidde de noodzaak om de overleving van de katholieke gemeenschap veilig te stellen tot een accentuering van de formele aspecten van het geloofsgoed en een herduiding door de geestelijkheid als authentiek 'katholiek' van geloofspraktijken die voorheen eerder gewantwoord werden, of die tot het terrein van het burgerlijk gemeenschapsleven behoorden*. In de nieuwe context kregen ze een andere betekenis. Vandaar de wat excentrieke aanblik die het door autochtone wereldgeestelijken geleide katholieke geloofsleven in de Republiek lange tijd bood, en die haaks stond op de naar geheel andere normen gesmede spiritualiteit van de Contrareformatie. De mentale breuk die de Franse katholieken tijdens hun Revolutie ervaarden, hadden de Noordnederlandse katholieken *mutatis mutandis* al twee eeuwen eerder doorgemaakt. Misschien ligt daar tevens een van de sleutels voor het zo geheel andere verloop van de Bataafse Omwenteling, hoezeer ook onze eigen revolutionairen het 'bijgeloof' hebben bevochten. – Willem Frijhoff.

* Zie W. Frijhoff, 'Problèmes spécifiques d'une approche de la "religion populaire" dans un pays de confession mixte: le cas des Provinces-Unies', in: B. Plongeron (red.), *La religion populaire*. (Colloques internationaux du CNRS, 576). (Parijs 1979) 35-43.

Dagelijks leven in Nederland. *Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog.* Red. Trix van der Kamp en Henk Krijnen. Amsterdam: De Populier / IPSO, 1987. 166 p.; f24,50; ISBN 90-6617-035-2.

Wetenschappelijke aandacht voor het alledaagse leven is tegenwoordig niets bijzonders meer. Twee decennia geleden lag dat nog heel anders. Toen zou bijvoorbeeld een studie over de naoorlogse tijd zich uitvoerig hebben beziggehouden met de staatkundige en economische verschuivingen in die periode, maar geheel zijn voorbijgegaan aan de 'gewone dingen des levens', zo lezen we in de inleiding van deze bundel. Wat er in die tussentijd in de wetenschap gebeurd mag zijn, daarover geven de beide inleiders geen uitsluitsel. Misschien was er het volgende aan de hand.

De lichtung 'naoorlogse geboortengolf' was in de jaren '70 inmiddels de twintig gepasseerd en de universiteiten werden door meer studenten bevolkt dan ooit tevoren. Ook kwamen deze studenten uit veel bredere lagen van de samenleving dan voorheen. Vooral de sociale wetenschappen maakten dan ook een geweldige opgang door. Het wetenschapsbedrijf democratiseerde en de onderwerpen van studie democratiseerden als het ware mee. Ook historische aandacht voor het leven van alledag kon niet uitblijven, een aandacht die zich in het begin vooral richtte op het

verdere verleden. Tegenwoordig is ook onze eigen (naoorlogse) tijd aan de beurt, want dezelfde geboortengolf is nu om en nabij de veertig en op het punt aangeland waar het eigen verleden en de nog resterende toekomst statistisch ongeveer even lang zijn: een levensfase waarin behoefte ontstaat aan een terugblik over de afgelopen veertig jaar om iets te kunnen voorspellen over de komende veertig jaar. Media, literatuur en onderzoek staan dan ook bol van de creativiteit van deze generatie, en daarbinnen wordt opmerkelijk veel aandacht besteed aan de vier achter ons liggende decennia.

Het is natuurlijk de vraag of deze redenering niet meer zegt over de werkelijkheid gezien door de gekleurde bril van een veertiger (de recensent) dan over de werkelijkheid zelf. Toch lijkt deze bundel opstellen enigszins in het geschetste beeld te passen. Er doen negentien auteurs aan mee, hoofdzakelijk afkomstig uit de sociale wetenschappen en gezien hun functie zeker de dertig gepasseerd. De bundel is gebaseerd op een lezingencyclus die in 1986 werd georganiseerd door het IPSO (Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek van de CPN) in samenwerking met theater De Balie in Amsterdam.

De samenstellers *T. van der Kamp* en *H. Krijnen* openen met een inleidende tekst, waarin ze een korte schets geven van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen in de afgelopen veertig jaar. Opvallend resultaat van deze veranderingen is de 'individualisering' van het dagelijkse leven (10-23). De tweede bijdrage is van de hand van *B. Manschot*. Hij richt de aandacht op de naoorlogse rol van de televisie en betoogt dat deze unieke rol vooral gezocht moet worden in het doorbreken van de verzuiilde omroeppraktijk. De eerste aanval kwam in de jaren zestig uit de hoek van intellectuelen en kunstenaars met hun kritische en (taboe-)grensverleggende programma's. De tweede doorbraak bracht de TROS teweeg met een programmering die zich consequent richtte op de culturele belevingswereld van de lagere sociale geledingen (25-33). *J. Hemels* beschrijft vervolgens hoe de pers zich na de oorlog jarenlang onderscheidde door beneuwendheid en regeringsgetrouwheid, waarbij de differentiatie zich voornamelijk voltrok langs levensbeschouwelijke en politieke scheidslijnen. Onder invloed van secularisatie en toenemende welvaart werden dagbladen meer en meer hulpmiddelen bij de verspreiding van een steeds breder scala van meningen. De pers droeg daarmee haar steentje bij aan de nieuwe levensfilosofie van de 'individuele ontplooiing' (34-42). *L. Bouwman* richt de blik op de naoorlogse opkomst van de massasport. In 1940 namen 375.000 Nederlanders deel aan sport in georganiseerd verband, in 1960 was dit aantal gestegen tot anderhalf miljoen, en op dit moment zijn er ca. vier miljoen Nederlanders lid van een sportvereniging. Parallel aan deze ontwikkeling vond er een proces plaats van 'ontpedagogisering': tot aan de jaren zestig stond 'vorming' centraal, sindsdien gaat het ook in de sport om 'zelfontplooiing' (44-49). *J. Woldendorp* behandelt hetzelfde onderwerp en geeft aanvullende cijfers. Globaal is de werkende mens er de afgelopen twee decennia ongeveer twintig procent aan vrije tijd op vooruitgegaan. Vooral de sport profiteerde hiervan. De gemeentesubsidies ten behoeve van de georganiseerde sport bedragen tegenwoordig acht- à negenhonderd miljoen gulden. Maar door de algemene individualiseringstendens neemt vooral de ongeorganiseerde sport sterk toe (surfen, joggen, fitness e.d.) (50-56). *J. Simonse* neemt vervolgens het buurtleven onder de loupe. De spreekwoordelijke saamhorigheid in de stedelijke volksbuurten dateert vooral uit de crisis- en oorlogsjaren. Na de oorlog lokte de toenemende welvaart veel gezinnen naar de moderne nieuwbouwwijken. Nieuwe groepen vulden de leeggevallen plaatsen op: eerst kunstenaars en studenten, later jongeren, alleenstaanden, werklozen, éénoudergezinnen en buitenlanders. Een diversiteit van leefwerelden kwam in de plaats van het vroegere eenvormige leefpatroon. Door het grote verloop vertonen de nieuwe buurtculturen echter weinig stabiliteit (58-67). *A. Dieleman* vult dit onderwerp aan en vergelijkt de oudere buurten met de nieuwbouwwijken. In de volksbuurt was er sprake van een open op de buurt gerichte gezinscultuur, in de nieuwbouwwijken waren de woningen nadrukkelijk opgetrokken rondom het kerngezin. Waren de straten in de oudere buurten vooral ontmoetingsplaatsen, in de nieuwe buurten fungeerden de straten alleen nog als doorgangswegen voor anonieme 'weggebruikers'. Het anonieme kerngezin in de even anonieme buitenwijk bepaalde het beeld van het dagelijkse leven in deze zgn. 'uitlegwijken' (68-73). *Ch. Choenni* bericht over de veranderende positie van de

etnische minderheden in het naoorlogse Nederland. In de verzuilde Nederlandse samenleving van de jaren '50 domineerde de christelijke moraal van gelijkwaardigheid. In de jaren tachtig overheerst de filosofie van de culturele pluriformiteit. Door de verbroekeling in vele verschillende samenlevingsvormen verdwijnen de referentiepunten en wordt het steeds moeilijker uit te maken aan welke cultuur men eigenlijk geacht wordt zich aan te passen (75-83). *F. Bovenkerk* illustreert hetzelfde onderwerp met een concreet voorbeeld. In de jaren zestig namen de blanke bewoners van de Utrechtse wijk Lombok tegenover buitenlanders een welwillende paternalistische houding aan. De gezinshereniging bracht hierin verandering. Met hun vrouwen en dochters erbij voelden de buitenlanders zich opeens "omgeven door goddelozen en bekeken door heidenen". Een eigen infrastructuur met winkels, koffiehuizen, moskeeën enz. was het gevolg. De Nederlanders die hun beschavingsoffensief zagen stranden, richtten hun groeiende wrevel vooral op deze uiterlijke symbolen van de Turkse en Marokkaanse cultuur (84-89). *A. Komter* onderzocht de naoorlogse verschuivingen in de relatie man-vrouw. Ze concludeert: "Vrouwen hebben zich sinds de jaren '50 het recht verworven om mee te doen aan het maatschappelijke spel. De condities waaronder zij dat spel meespelen, zijn echter nog weinig gunstig. In een achteraf-hoekje van de grote tuin spelen vrouwen met de minst mooie knikkers in een veel te kleine zandbak, terwijl ze ondertussen op de echte kinderen letten" (91-100). *Chr. Brinkgreve* is daarentegen van mening dat de positie van de vrouw wèl in haar voordeel is veranderd. Sinds de jaren '50 vervijfvoudde het aantal werkende gehuwde vrouwen. Dit verminderde haar economische afhankelijkheid van de man. Bovendien kan zij in geval van nood een beroep doen op de Algemene Bijstandswet en dus gemakkelijker besluiten om de echtverbintenis te verbreken. Ook kunnen vrouwen nu beslissen hoeveel kinderen ze maximaal wensen te krijgen. Wat echter de moderne 'onderhandelingshouding' betreft, deze blijkt alleen te bestaan in kringen van de beter opgeleide, hogere middenklassen van twintigers en dertigers in het stedelijk milieu (101-108). *A. Wesselingh* bespreekt vervolgens de verhouding onderwijs-samenleving. Hij komt tot de slotsom dat het onderwijs in de afgelopen vier decennia hooguit de bestaande sociale verhoudingen heeft gereproduceerd. Van een bijdrage aan structurele veranderingen in de maatschappij is geen sprake (110-116). *F. Meijers* schetst de naoorlogse verschuivingen in het levenstraject van de arbeidersjeugd. Vlak na de oorlog volgden de meesten na het afsluiten van de lagere school nog een jaar Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs of huishoud- of ambachtsschool, om meteen daarna de arbeidsmarkt te betreden als ongeschoold arbeider. Sindsdien is het levensperspectief van arbeiderskinderen steeds minder voorspelbaar geworden, vooral door twee ontwikkelingen: de opkomst van het massa-onderwijs en de zelfstandiging van de jeugdstatus (117-123). *B. Polak* geeft vervolgens een overzicht van de ontwikkeling van de gezondheidszorg sinds de oorlog, met de nadruk op de eerste lijn (huisartsen) (125-130). *G. Salemink* stelt in aansluiting hierop vast dat de bezorgdheid over de eigen gezondheid epidemische vormen heeft aangenomen. Deze 'sacralisatie van de gezondheid' is kenmerkend voor onze tijd, meent hij. De moderne verzorgingsstaat garandeert wel aan iedereen een zeker bestaan, maar weet geen 'zin' aan dat bestaan te geven. Gezondheid vervangt nu als zingever de oude morele waarden en is tevens het middel om met de eigen sterfelijkheid om te gaan (131-136). *P. Kuypers* geeft in de volgende bijdrage een beeld van de naoorlogse ontwikkelingen in het welzijnswerk. Vanaf de tweede helft van de jaren '50 maakt confessie als organiserend beginsel plaats voor professie. Maar de confessie verdwijnt niet helemaal van het toneel; emancipatie-ideologieën uit de jaren '70 verwijzen qua inhoud en inspiratie nog steeds naar een religieus verleden (138-145). *J. van der Lans* vult dit beeld aan. Veranderende economische, politieke en ideologische verhoudingen in de jaren zestig zorgden ervoor, dat in de jaren '70 het welzijnsbeleid tot hoeksteen werd van de politiek. De heersende macht 'agogiseerde' en de burger werd een potentiële veranderaar van zijn eigen levensomstandigheden. Met de stagnatie van de economische groei kwam hieraan een eind. Idealistische romantiek maakte plaats voor het huidige management-denken, ook in het welzijnswerk (146-142). *M. Gastelaars* formuleert ter afsluiting van deze bundel enkele conclusies. Belangrijkste kenmerk van de samenleving in de afgelopen veertig jaar is de algemene individualiseringstendens. Deze is de gemengde uitkomst

van de noodzaak tot sociale modernisering en de voortschrijdende emancipatiestrijd. De stabiliserende instanties in dit modernistische tijdperk zijn: de hulpverlener en het kerngezin (154-164).

Deze achttiende en laatste bijdrage completeert een bundel opstellen die stuk voor stuk een interessant en herkenbaar beeld geeft van een aantal aspecten van ons dagelijks leven in de afgelopen veertig jaar. Opvallend is wel dat als laatste verklaringsgrond voor de veranderingen in deze periode steeds weer de wat onheilspellende term 'individualisering' opduikt. Hoe we ons de komende veertig jaar zullen moeten opstellen tegenover deze voortschrijdende 'verzuring' van de intermenselijke relaties, daarover gaat hopelijk de volgende lezingencyclus. – R. Fassaert.

Dinges, Martin. *Stadtarmut in Bordeaux 1525-1675. Alltag – Politik – Mentalitäten.* Bonn: Bouvier Verlag, 1988. (Pariser historische Studien, 26). 588 p., ill, graf., tab.; DM 158,-; ISBN 3-7928-0566-9.

Uit de ondertitel van dit boek blijkt al dat het hier om een breed opgezette studie gaat. Dinges heeft inderdaad gepoogd een zo groot mogelijk aantal aspecten van de armoede in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Bordeaux in een geïntegreerde studie te laten samenkomen. De belangrijkste van deze aspecten waren, naast de sociaal-economische voorwaarden van armoede, de verschijningsvormen (hoe ziet armoede er uit), de oplossingen die er in de maatschappij voor de armoede werden gezocht en de houding ten opzichte van de armoede.

De studie is van een klassiek-Duitse degelijkheid. Dinges lijkt elk voor het onderzoek relevant archiefstuk in handen te hebben gehad. Het notarieel archief bleek met huwelijkscontracten, testamenten, boedelbeschrijvingen en huurcontracten een belangrijke leverancier van bronnenmateriaal. Daarnaast werden echter ook rekeningen van diverse (overheids)instellingen, stadsraads- en rechtbankprotokollen en de archieven van de protestantse gemeente gebruikt. Dit uitgebreide archiefwerk heeft geresulteerd in een indrukwekkend boek, waarbij elk van de bovengenoemde aspecten zo uitputtend behandeld wordt dat ze binnen het geheel zelfstandige eenheden vormen die zonder wijzigingen als aparte monografieën gepubliceerd zouden kunnen worden. Dit is zonder meer het geval met de gedeelten over de materiële cultuur en de gasthuizen.

Op alle onderzochte deelgebieden kan Dinges uiteindelijk voor de gehele door hem onderzochte periode over het algemeen slechts marginale verschuivingen constateren. In de levensomstandigheden van de armen is dan wel in de loop van de zeventiende eeuw een lichte verbetering te constateren, de huisinrichting blijft echter beperkt tot elementaire benodigdheden zoals een bed, enig zitmeubilair en enig keukengerei en vaatwerk (zelfs tafels waren niet altijd aanwezig). Opvallende ontwikkeling is de tendens naar individualisering in de zeventiende eeuw. In de boedelbeschrijvingen uit die tijd trof Dinges een groot aantal kleine borden aan in plaats van één grote schotel en meerdere stoelen in plaats van een bank. Ook neemt in de zeventiende eeuw de zelfvoorziening (huisslacht, broodbakken en vlasbereiding) af.

De zelfhulp blijft in de hele bestudeerde periode een essentieel element in de overlevingsstrategie van de armen. De sociale structuur is helemaal gericht op onderlinge hulp. Men leent elkaar wat en helpt bij ziekte niet alleen familieleden, maar ook collega's, medehuizers etc. Alleenstaanden wonen met anderen in één huis zodat men voor elkaar kan zorgen. Gezien de goed functionerende zelfhulp wordt weinig gebruik gemaakt van overheidsvoorzieningen zoals bijvoorbeeld het armengasthuis. Dit is voornamelijk bestemd voor vreemdelingen, die buiten het 'armennetwerk' vallen.

Interesse voor maatregelen die echt effect zouden hebben op de situatie van de armen heeft de overheid nauwelijks, het bleef de gehele periode hoofdzakelijk bij symbolische handelingen. Oorzaak daarvan was dat heersende opvatting over armoede bij de stadbestuurders niet veranderde. Deze opvatting laat zich als volgt omschrijven: "Armoede komt door luiheid. Wie wil werken, kan dus niet arm zijn". Er zijn bij het stadsbestuur wel enige initiatieven aan te wijzen om daadwerkelijk iets te ondernemen, maar deze grondhouding smoorde elke poging tot verandering van het lot van de armen.

De houding van de burgerij week niet af van die van het stadsbestuur. De desinteresse onder de burgers leek zelfs in de loop van de tijd nog toe te nemen. Spreekt uit de testamenten waarin burgers schenkingen aan de armen doen eerst nog betrokkenheid (ik had zelf arm kunnen zijn), later lijken de schenkingen alleen nog maar gedaan te worden om zich te profileren als een goed christen waardoor status verworven werd binnen de eigen groep. Een uitzondering in dit geheel vormden de protestanten. Maar liefst 20% van de leden van deze gemeente viel onder de protestantse armenzorg. Deze was goed georganiseerd en zorgde voor ondersteuning en waar mogelijk voor werk.

Een duidelijke armenpolitiek werd er dus in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Bordeaux, de protestantse gemeenschap daargelaten, niet gevoerd. Het vraagstuk speelde geen wezenlijke rol in het denken van bestuurders en burgerij. Initiatieven om iets aan de situatie te veranderen kwamen dan ook slechts van enkele individuen.

Voor een deel is wat Dinges in deze studie laat zien nieuw, waarbij ik dan vooral denk aan de onderdelen die gaan over de zelfhulp en de opvattingen die er over het nemen van voorzorgsmaatregelen bij overheid en burgerij heersten. Voor een ander deel heeft hij, op een gedegen wijze, onderzoek verricht waarin anderen hem zijn voorgegaan. Ik denk hierbij onder andere aan het gedeelte over de materiële cultuur, dat duidelijk geïnspireerd is door de studie van Roche over de levensomstandigheden van de armen in het achttiende-eeuwse Parijs (*Le peuple de Paris*, 1981). Ook deze gedeeltes zijn echter zeer informatief.

Naast lof voor deze diepgravende studie is er echter ook enige kritiek te leveren. Juist door de brede aanpak die Dinges – terecht – voorstond werd een omissie des te duidelijker: het ontbreken van een verklaring, of althans een poging tot verklaring, voor de bij stadsbestuur en burgerij geconstateerde desinteresse. Hierdoor blijft het werk een toch enigszins een machtige verzameling gegevens die niet voldoende bijeengehouden worden door een interpretatief kader. – Hans van Koolbergen.

Dokumentationsprobleme heutiger Volksmusikforschung. Protokoll der Arbeitstagung der Kommission für Lied-, Tanz- und Musikforschung in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V. 6.-9. September 1984. Hg. von Jürgen Dittmar. *Auswahlbibliographie*, zusammengestellt von Ulrich Schmitt. Bern etc.: Peter Lang, 1987. (Studien zur Volksliedforschung, 2). 272 p., 1 krt., 3 schema's, 1 notenvb.; ISBN 3-261-03639-7.

W. Scheppling opent de reeks bijdragen met een poging het centrale conferentiethema af te bakenen. Aan het onderzoeksobject 'volksmuziek' zijn in heden en verleden vele beschouwingen gewijd. Uit een analyse daarvan kunnen zes verschillende invalshoeken afgeleid worden: een sociologische, een essentialistisch-normatieve, een fenomenologische, een functioneel-interactieve, een operationele en een empirisch-statistische. Overeenstemming over een 'definitief' gezichtspunt is er ook in onze tijd nog steeds niet. Zijn advies is dan ook om flexibel te zijn en toe te geven dat elk van de zes invalshoeken een eigen bestaansrecht heeft. Sommige daarvan doen weliswaar gedateerder aan dan andere, maar toch blijven ze alle zes nodig, al was het alleen maar om de totstandkoming van bijvoorbeeld de eerste volksliedverzamelingen te kunnen begrijpen (31-48). *O. Holzapfel* richt vervolgens de aandacht op de centrale lieddokumentatie van het Deutsches Volksliedarchiv (DVA) in Freiburg. Beknopt schetst hij de opzet, indeling en gebruiksmogelijkheden van dit zgn. 'mappensysteem', d.w.z. mappen met getranscribeerde liederen 'uit het veld' (51-57). *E. Wimmer* taxeert in de volgende bijdrage de mogelijkheden voor een centraal volksmuziekarchief in de regio Franken, met als standplaats Würzburg (59-68). *S. Top* geeft een overzicht van het volksliedonderzoek zoals dat momenteel plaatsvindt aan de universiteit van Leuven. Drie terreinen genieten daar speciale aandacht: de rolprentzanger met zijn 'vliegende bladen', het nog in de herinnering levende lied en het bibliografische volksliedonderzoek (69-74). *G. Noll* stelt andermaal het definitieprobleem aan de orde. Voordat we hedendaagse 'volksmuziek' kunnen dokumenteren, moeten we het eerst eens zijn over de vraag welke verschijnselen we door deze term gedekt willen zien. De noodzaak om hierover tot overeen-

stemming te komen word groter naarmate dit terrein zich steeds verder uitbreidt, bijvoorbeeld naar muziekverenigingen, popmuziek e.d. De enige manier om tot een oplossing te komen is een grondige bezinning op onze eigen premissen (75-86). *W.J. Espeland* signaleert in Noorwegen zelfs een verschil in definiëring dat niet vrij is van emoties. Onderzoekers aan de ene kant en mensen uit de volksmuziekpraktijk aan de andere staan vaak lijnrecht tegenover elkaar. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de houding van de Noorse overheid. Deze steunt alleen de academische bemoeienis met dit onderwerp. Daarmee monopoliseert het wetenschappelijk onderzoek de nationale cultuurpolitiek ten aanzien van volksmuziek en volksdans. Niet-academische belangengroepen voelen zich daardoor achtergesteld. *Espeland* bepleit een toenadering van beide gezichtspunten; de waarnemer en de deelnemer, zij kunnen niet zonder elkaar (87-98). *P. Novák* behandelt in zijn bijdrage de vraag hoe je de gestadige verandering die elk volksdansrepertoire nu eenmaal ondergaat, kunt registreren en documenteren. Hij laat zien dat systematische classificatie vooral via de analyse van bewegingsmotieven (ethnochoreologie) bereikt kan worden (101-110). *H. Segler* bericht over de vorderingen van een lopend onderzoeksproject naar kinderdansen in Europa. In 1980 ging dit project van start met gebruikmaking van filmregistratie. Uit de eerste resultaten blijkt o.a. dat kinderen over een authentieke eigen danscultuur beschikken, dat in de leeftijd van acht tot twaalf jaar de omvang van deze activiteiten het grootst is en dat stereotiepe pedagogische voorstellingen over eenvoudige kindermelodiek en -ritmie op geen enkel punt zijn bevestigd (113-122). Ook *M. Sell* bericht over de resultaten van een onderzoeksproject. Hier gaat het om een in 1982 gestart project over de plattelandscultuur in het noordelijk deel van de Lüneburger Heide (N.-Duitsland) in de periode 1600-1900. Een onderdeel van dit project is gewijd aan de sociale geschiedenis van de muzikanten in deze streek. Eerste resultaten daarvan laten zien: dat de negentiende eeuw een toenemend aantal muziekkapellen te zien gaf en ook een groeiend aantal leden binnen deze kapellen; dat musiceren steeds meer tot hoofdberoep werd, met een ambachtelijke vooropleiding van drie à vier jaar; dat koperblaasinstrumenten een steeds grotere plaats gingen innemen in het bestaande klankideaal; en dat een toenemend aantal militair-gekleurde feestdagen alsmede de militair-muzikale vorming van dienstplichtigen dit klankideaal in de hand werkten (123-136). *K. Horak* geeft een algemeen overzicht van de problemen en opgaven waar de gemiddelde volksdansonderzoeker tegenwoordig voor komt te staan. Wat bijvoorbeeld Oostenrijk en Zwitserland betreft, hier zijn authentieke danstradities hooguit nog waar te nemen bij gelegenheden als bruiloften en verjaardagen. Hij benadrukt bovendien dat men ook bij het registreren en documenteren van deze laatste spontane dansmanifestaties alleen maar een momentopname krijgt. Dansers scheppen hun dans steeds weer opnieuw en brengen telkens kleine veranderingen aan die al of niet uitgroeien tot nieuwe vaste danspatronen. **Registraties en documentaties geven in die zin dus nooit meer dan een tijdelijk houvast (139-146).** *G. Haid* geeft een volledige opsomming van alle categorieën en subcategorieën die gehanteerd worden bij de ontwikkeling van een informatiesysteem voor het Oostenrijkse volksliedarchief (149-163). *W. Dietrich* en *H. Schaffrath* illustreren de opzet van een gecomputeriseerd documentatiesysteem aan de Universiteit van Essen met behulp van een beperkte collectie muziek op geluidsdragers (platen en banden). De bedoeling van dit 'storage and retrieval'-systeem is om in de toekomst alle gebieden van het vak 'muziek' te bestrijken en uiteindelijk deel te gaan uitmaken van een (inter)nationaal netwerk (167-182 en 183-197). *M. Bröcker* richt zich aan het eind van dit eerste deel tenslotte op de registratie en documentatie van volksmuziekinstrumenten. Bij het catalogiseren van instrumenten wordt nog vaak te weinig aandacht geschonken aan de culturele achtergronden. De schrijfster pleit dan ook voor het opstellen van een veel ruimere vragenlijst voor veldwerkers, zodat in het vervolg ook gegevens geïnventariseerd kunnen worden over bijvoorbeeld de bespeler van het betreffende instrument, de gelegenheden waarbij het instrument werd ingezet, het repertoire dat met behulp van het instrument ten gehore werd gebracht, e.d. (201-209).

De rest van de bundel wordt in beslag genomen door een representatieve selectie uit de systematische catalogus van het DVA op het terrein van de classificatie van volksliedmelodieën en melodie-onderzoek. *U. Schmitt* nam in dit bibliografisch overzicht vooral historisch en theore-

tisch georiënteerde werken op, en daarnaast analytische studies over afzonderlijke liederen, liedgroepen en liedsoorten voorzover die theoretische problemen aansneden of nieuwe classificatiemethoden ter sprake brachten. Deze werkbibliografie vervangt voor een deel de inmiddels opgegeven categorie 'muziekwetenschap' van de systematische catalogus van het DVA en dient dus als handzame werkbibliografie voor zowel medewerkers en bezoekers van het 'Archiv' als onderzoekers van buiten (219-272).

Met deze bundel wordt een nuttige dwarsdoorsnede gegeven van de huidige wetenschappelijke bemoeienis met het merkwaardige wijdgeschakeerde fenomeen dat we plegen aan te duiden met de simpele term 'volksmuziek'. – R. Fassaert.

Ehrlich, Cyril. *The music profession in Britain since the eighteenth century. A social history.* Oxford: Clarendon Press, 1985. viii + 269 p., 10 ill., 6 tab.; £22,50; ISBN 0-19-822665-9.

Centraal in dit boek staat het beroep van musicus. Het verhaal speelt zich af in het Engeland van de laatste twee eeuwen en baseert zich op een veelheid aan contemporaine bronnen en cijfermateriaal. Ehrlich schetst, gelardeerd met interessante voorbeelden uit individuele carrières, de belangrijkste ontwikkelingen binnen deze beroepsgroep. Aan de orde komen bijvoorbeeld: de verdiensten door de tijden heen, de arbeidsverhoudingen, het algemene carrièreverloop, de opleiding, de beroepsstatus, de vorming van muziekvakbonden, enz. Kortom, een complete sociale geschiedenis trekt voorbij met in het middelpunt een beroep dat zich door alle tijden heen en op alle plaatsen ter wereld ongestoord heeft kunnen handhaven.

Ehrlichs bevindingen zijn zeer lezenswaard en soms verrassend. Zo nam het aantal beroepsbeoefenaars in de loop van de vorige eeuw sterk toe, onder meer als gevolg van de toetreding van vrouwen tot de (muziek)arbeidsmarkt. Voor de Engelse vrouw bleek het beroep van musicus namelijk een van de eerste gelegenheden te zijn om in de mannenmaatschappij een onafhankelijke beroepspositie in te nemen. De groeiende populariteit van het beroep van musicus hing echter ook samen met de bevrijding van het beroep uit de eeuwenlange patronage-verhoudingen; musicus werd een volledig vrij, zij het nog niet automatisch 'eerzaam', beroep.

Samen met de uitbreiding van het aantal en het soort beroepsmusicus expandeert en differentieert zich het Engelse muziekleven. Oorzaak en gevolg zijn, zoals gewoonlijk, ook hier moeilijk uit elkaar te houden. Vooral vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw maakt het beroep van musicus een geweldige opgang door. Tegelijkertijd is er sprake van zoiets als een 'muziek-industriële' revolutie. We zien de vermaaksindustrie tot volle wasdom komen met als uiterlijke symbolen de steeds monumentaler uitgevoerde music halls en variety halls. Voorts verschijnen er vele nieuwe muziekuitgeverijen, maken de muziekdrukkerijen overuren, schieten de theaterbureaus en muziekagentschappen als paddestoelen uit de grond, komen er landelijke toernees van beroepsmuziekgezelschappen in de mode, en zien we ook de opkomst van vakbonden voor beroepsmusicus. Ook in de amateursector is steeds meer werk te vinden; te noemen zijn niet alleen het sterk groeiende aantal muziekscholen, het muziekonderwijs op de gewone scholen en de privéles-praktijken, maar vooral ook de hausse aan nieuw opgerichte amateurmuziekverenigingen zoals brassbands en koorverenigingen (met hun concourswezen). Voor dit alles neemt men steeds vaker gediplomeerde beroepsmusicus in de arm.

Werd het muziekbedrijf in de negentiende eeuw geïndustrialiseerd, in de twintigste eeuw werd de samenleving op haar beurt weer 'gemuzikaliseerd'. Goedkope en snelle druktechnieken, gemechaniseerde instrumentenfabricage, opkomst van de geluidsfilm, grammofoon, radio enz., dit alles maakte muziek tot iets onontkoombars, maar veranderde ook het beroep van musicus ingrijpend. Enerzijds maakten de moderne technische ontwikkelingen de uitvoeringen van live-muziek minder noodzakelijk en daarmee degenen die er hun beroep in vonden, anderzijds zorgden dezelfde ontwikkelingen voor nieuwe ongedachte vormen van werkgelegenheid. Gelukkig vond deze transformatie plaats in een tijd van algemene koopkrachtstijging, van toeneming van de vrije tijd, van de opkomst van het algemeen vormend muziekonderwijs, van de opheffing van

allerlei officiële beroepsbelemmeringen, en ook van de stichting van een eensgezinde overkoepelende Musician's Union.

Ondanks alle transformaties is er echter een ding tot op de dag van vandaag nagenoeg hetzelfde gebleven: het beroepsprestige. Ondanks de welvaartsstaat en ondanks de veel betere verdiensten van een musicus, blijkt men in de afgelopen twee eeuwen op de beroepsprestige-ladder nauwelijks een trede hoger te zijn opgeklommen.

De zwakte van deze studie is tevens de kracht ervan. Door hardnekkig op slechts één aspect van het muziekleven te letten, namelijk het beroepsaspect, ontstaat er een eendimensionaal beeld van het muziekleven in deze periode. Dwarsverbanden legt de schrijver slechts mondjesmaat, die laat hij liever aan de lezer over. Juist deze eenzijdigheid echter zorgt ervoor dat toekomstige muziekleven-studies voortaan over een stevig fundament kunnen beschikken. – R. Fassardt.

Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge eines interdisziplinären Symposiums vom 10.-13. Juni 1987 an der Justus-Liebig-Universität Gießen. Hg. von Irmgard Bitsch, Trude Ehlert & Xenja von Ertzdorff. Sigmaringen: J. Thorbecke Verlag, 1987. 317 p., ill.; DM 78,-; ISBN 3-7995-4108-X.

Historisch onderzoek naar voeding is internationaal ontegenzegglijk in de mode, hetgeen natuurlijk nog niet hoeft te betekenen dat het daarom verwerpelijk zou zijn of te triviaal voor een serieuze wetenschapper. Wel vallen er vraagtekens te zetten bij de al te modieuze aspecten ervan. Wie het historisch voedingsonderzoek van de laatste jaren met dat van het vorige decennium vergelijkt, wordt getroffen door de vervluchtiging van het kernthema. Ging het in de jaren '70 onveranderlijk om hoeveelheden voedsel, voedingswaarde, calorieën, bestanddelen en zo mogelijk vitaminegehalten, opmerkelijk in de historische produktie van de laatste jaren is het vrijwel geheel verdwijnen van de belangstelling voor *wat* er werd gegeten ten gunste van *hoe* er werd gegeten of, liever nog, hoe er over eten en drinken als sociale handelingen werd gedacht of hoe er symbolisch mee werd omgegaan. Voor die ommezwaai zijn meerdere oorzaken aan te wijzen. Allereerst natuurlijk de opkomst van de cultuurgeschiedenis als concurrent van de sociaal-economische geschiedenis die, samen met de historische demografie, de bakermat van het historisch voedingsonderzoek is geweest. Roland Barthes was in 1970 een van de eersten die erop wees dat voeding niet alleen een kwantificeerbare hoeveelheid materie voor het onderhoud van de lichaamsmachinerie is, maar ook gebruikt kan worden als een communicatie- en ontcijferd als een historisch tekensysteem, dat niet alleen over de voeding zelf, maar ook over de samenleving daarachter veel kan onthullen. De herleving van het narratieve element in de geschiedschrijving doet het empirisch onderzoek naar historisch voedselgebruik al evenmin goed. Zulk onderzoek is ondankbaar omdat goede bronnen relatief schaars, uiterst bewerkelijk en vaak moeilijk te interpreteren zijn, en bovendien de nodige technische kennis veronderstellen: op het gebied van de economische produktie en consumptie, van voedingstechnologie, van maten en gewichten, van ziekte en gezondheid. Nog geheel afgezien van de symbolische aspecten van voeding mag het goede, traditionele onderzoek naar voedingspraktijken in de geschiedenis dan ook reeds als bij uitstek interdisciplinair worden gezien. En de verleiding is groot om de strikt internalistische, op een minimum aan bronnen en een maximum aan interpretatie berustende, cultuurhistorische benaderingswijzen die op dit ogenblik opgeld doen minstens ten dele als een snelle, gemakzuchtige oplossing voor de problemen van wetenschappers uit het 'publish or perish'-tijdperk te beschouwen. Een laatste oorzaak van de wending naar het antropologische en symbolische element van voeding ligt in de huidige belangstelling voor wat de Duitsers de 'Alltagsgeschichte' noemen: als universeel menselijk verschijnsel geeft voeding, net als ziekte en dood, de onderzoeker de illusie dat hij vat kan krijgen op het dagelijks leven, mits hij het systeem achter die voeding weet te ontrafelen.

Ongetwijfeld verklaart de nieuw ontdekte complexiteit van het historisch verschijnsel voeding veel van de huidige belangstelling ervoor, en de rijkdom van veel onderzoek, maar ook de hubbug van theoretische en empirische aard die net als bij andere modethema's schering en

inslag dreigt te worden. De bundel bijdragen die – behalve de receptuur van een voorgoed in de maag van de deelnemers verteerde middeleeuwse maaltijd – van het in juni 1987 te Gießen gehouden symposium is overgebleven, biedt daar een duidelijk voorbeeld van. De deelnemers kwamen van uiteenlopende disciplines (letteren, geschiedenis, kunstgeschiedenis, huishoudwetenschappen, economie, geneeskunde, psychiatrie, scheikunde), uit de beroepsopleiding (de hogere kookschool), het bibliotheekwezen en zelfs het bedrijfsleven (Maizena). De 22 bijdragen waren uiterst gevarieerd: van de geschiedenis van de soep (*F. Ruf*, de man uit het bedrijfsleven, en bepaald niet de slechtste bijdrage) naar die van het noodvoedsel, zoals muizen en ratten (*H. Sprankel*); van het middeleeuwse hofmaal als 'totaalkunstwerk' (*D. Rieger*) naar de iconologie van de ondeugd van gulzigheid in de duivelskeuken (*G. Bauer*); van voedselalchimie (*H. Gebelein*) naar voedselvergiftiging (*H. Busch*); van middeleeuws kookgerei (*D. Rumm-Kreuter*) naar dito kookboeken (*T. Ehlert, A. Ruge-Schatz, M. Zimmermann*); van het vertoog over voeding bij de volksprediker Berthold van Regensburg (*C. Cormeau*) naar de eetcultuur bij de Zwitserse dichter Gottfried Keller (*U. Karthaus*); van het alcoholisme (*R. Bitsch*) naar de – overigens schaarse – wijnmetaforen in het werk van de laatmiddeleeuwse theoloog Nicolaus Cusanus, geboren tussen de wingers van Bernkastel-Kues (*H. Meinhardt*); van de volgorde van de gerechten en het menu (*E. Droste*) naar de maaltijd als vredes- en verbondssymbool (*G. Althoff*); van de vraatzucht naar de gastronomie (*S. Hartmann*). Of dit sympathieke allegaartje de pretentieuze en wat pompeuze kwalificatie 'interdisciplinair' verdient, is nog maar de vraag. 'Multidisciplinair' zou correcter zijn. Vrijwel nergens komen de disciplines met elkaar in contact, laat staan dat ze elkaars benadering over en weer bevruchten of verhelderen. Het ontbreekt in dit boek niet alleen aan een theoretische nabeschouwing die samenhang en perspectief brengt in de verscheidenheid aan thema's, aan invalshoeken en aan materiaal, maar zelfs is er geen gemeenschappelijke probleemstelling, tenzij het vage superthema dat de titel van symposium en boek vormt daarvoor moet doorgaan. Maar het is niet voldoende een groep in eten en drinken geïnteresseerden bij elkaar te brengen om een verhelderend historisch werk te produceren. Bij gebrek aan sturing komen veel bijdragen niet boven het niveau van curiosa uit, met een zwaar accent op de middeleeuwen, op min of meer fantasierijke analyses van voedingsymboliek, op schrijvende, beeldende en feestvierende elites, op waarneming, interpretatie en narrativiteit, terwijl aandacht voor de materie, het voedsel zelf, in een fors aantal bijdragen schier volkomen afwezig is. Hoe wezenlijk en onontkoombaar voeding als tekensysteem ook moge zijn, een werkelijk interdisciplinaire historische analyse zou erbij gebaat zijn meer aandacht te schenken aan de complexe verhouding tussen de voorwaarden voor de produktie en consumptie van tekens en symbolen en die van het voedsel zelf. Geen van beide ordes, de symbolische noch de materiële, vormt een gesloten systeem. Zo onbevredigend als het louter op kwantitatieve consumptie-analyses gerichte historisch voedingsonderzoek van de jaren '70 was, zo onbevredigend is het cultuurhistorische ratjetoe van de jaren '80 geworden, zoals dit aardige, maar nauwelijks op historisch inzicht gerichte boek volop illustreert. Een analyse van de sociale cultuur kan niet om aandacht voor de materiële cultuur heen. Een van de weinige bijdragen die in dat opzicht niet teleurstelt, is de korte, maar fraaie synthese van *D. Saalfeld* over de veranderingen in het consumptiepatroon op het platteland sedert de middeleeuwen. Saalfeld laat zien hoe de eigen logica van demografische ontwikkeling en agrarische bedrijfsvoering in de zestiende eeuw tot een overaccentuering van de graanproduktie leidt, waardoor een overmatig beslag wordt gelegd op de arbeidskracht in het boerenbedrijf. De tijd die actief aan de bereiding van maaltijden kan worden besteed neemt af, terwijl niet alleen de variëteit van de geproduceerde landbouwprodukten geringer wordt, maar ook de vleesproduktie sterk terugloopt. In afwezigheid van de huisvrouw, die immers buitenshuis deelneemt aan het arbeidsproces, kan voedsel nog slechts worden bereid door het met minimale zorg en bewaking langdurig in een pot op het vuur te laten gaarkoken. Die bereidingswijze leidt tot een specifieke, uiterst eentonige eetcultuur, namelijk een overvloedige consumptie van brood en van de gewoonlijk dikke soep (de 'pot-au-feu', in het Nederlands van vroeger eeuwen de 'soppen', met de erwtensoop als prototype), welke men van de late zestiende tot de late achttiende eeuw overal in Europa tegenkomt, ook onder de armeren in de steden. Pas na de napole-

ontische oorlogen slagen de boeren erin die eentonigheid te verminderen door enerzijds hun productie te diversifiëren en anderzijds doelgericht steeds meer elementen van de burgerlijke eetcultuur uit de stad over te nemen. Saalfelds door precieze berekeningen van productie en consumptie ondersteunde analyse blijft sterk sociaal-economisch gericht, maar heeft de grote verdienste culturele factoren in het verklaringsmodel te integreren. Komend onderzoek zal wellicht een zwaarder accent leggen op het cultureel systeem als determinant bij de bedrijfsvoering, de produktkeuze en de arbeidsdeling. Niettemin leveren alleen zulke complexe analysemodellen een werkelijk verhelderende bijdrage tot het historisch voedingsonderzoek, met mogelijkheden tot interdisciplinaire invalshoeken en benaderingen. Boven modes, curiosa en trivialiteiten uit. – Willem Frijhoff.

Food conservation. Ethnological studies. Ed. Astri Riddervold and Andreas Ropeid. London: Prospect Books, 1988. 224 p., ill.; ISBN 0-907325-40-8. £ 13,95.

Deze bundel bevat 24 lezingen die op het zevende internationale etnologische voedingscongres (Sogndal, Noorwegen, 1987) werden gehouden. Aan dit congres namen voedingsdeskundigen uit de volkskunde, de geschiedenis en de sociale wetenschappen uit een groot aantal landen deel. Als congressthema was de conservering van voedsel gekozen, een onderwerpskeuze die vrij gevoelig bleek te liggen. Ter toelichting lijkt enige 'inside information' hier op zijn plaats.

Toen dit onderwerp op het vorige congres in 1985 werd aangekondigd, was het enthousiasme ervoor niet algemeen. Het thema zou volgens sommigen te technisch zijn; ook zou het te beperkt zijn, in die zin dat het weinig aanknopingspunten bood om mentaliteitskwesaties aan te snijden. Deze bezwaren waren vooral afkomstig van onderzoekers die het onderwerp niet of nauwelijks kenden en daardoor niet in staat waren de culturele betekenis ervan meteen goed in te schatten. Hoewel verschillende deelnemers er toen al op wezen dat de conservering in het verleden een centrale rol in de menselijke voeding had gespeeld, zijn alle congresgangers daar kennelijk niet van overtuigd geraakt. Het aantal deelnemers (maximaal, maar uiteraard niet continu aanwezig, omstreeks vijftig) lag namelijk minstens vijftien personen lager dan op de twee voorlaatste congressen. Zelfs nog tijdens het congres was de onvrede met de themakeuze af en toe merkbaar. Zo waarschuwde de voorzitter Anders Salomonsson (Zweden) in zijn openingsspeech voor een te beperkte behandeling van het onderwerp. De conservering had tal van aspecten, meende hij; het was vrij gemakkelijk om zich in allerlei technische details te verliezen of slechts een overzicht te geven van het gebruik van de verschillende geconserveerde producten. Wat echter vooral niet mocht ontbreken was de relatie met de mens. Het moest immers geen voedingscongres, maar een *etnologisch* voedingscongres worden en voor etnologen hoorde het onderzoek naar voedingsverschijnselen een middel te zijn om de mens als cultureel wezen te bestuderen. Ook de oud-voorzitter Nils-Arvid Bringéus liet zich in dit verband niet onbetuigd. Tot twee maal toe stond hij na een lezing als eerste op en vroeg aan de spreker of deze de betekenis van wat er zojuist behandeld was, aan wilde geven, omdat hij van mening was dat de etnologische benadering in het betoog ontbroken had. Deze waarschuwingen konden alleen nog op sprekers die vrij van het papier spraken effect hebben. Zo herinner ik me enkele interessante uitweidingen van de organisatrice Astri Riddervold (Noorwegen) over het verschil in opvatting over 'eetbaar' voedsel, opmerkingen die ik in haar (zeer technische) bijdrage in de bundel heb gemist. Ze had het er namelijk in haar betoog over dat bepaalde vormen van half bedorven vis en vlees (die daartoe soms speciaal een tijdlang begraven werden of een andere bewerking ondergingen) in de ene cultuur als voedsel werden beschouwd geschikt voor menselijke consumptie, terwijl men in andere samenlevingen alleen bij de gedachte daaraan al gruwde. Alle congresgangers zijn in een later stadium van het congres met dit voedingsaspect geconfronteerd. Op het afscheidsdiner werden namelijk (onder meer) schapekoppen geserveerd. Deze worden in Noorwegen als een delicatessen beschouwd die alleen op feesten gegeten wordt. Met name met de ogen zijn allerlei betekenissen en rituelen verbonden; wie er het meeste van opeet, is bijvoorbeeld een avond lang 'Koning Schapekop' met

alle privileges van dien etc. De consternatie en hilariteit laten zich raden: een fraai voorbeeld van een cultuurbotsing, die zelfs onder deze groep van deskundigen een schok teweeg bracht.

In de bundel zijn de verschillende lezingen in drie groepen verdeeld, namelijk in historische (11-80), culturele (81-176) en technische (177-224) bijdragen, afhankelijk van welk aspect het meeste accent had gekregen. Uit de meeste studies blijkt overigens dat deze drie aspecten van de conservering vrijwel niet los van elkaar te bestuderen zijn, omdat ze – zoals ook op de achterflap van het boek wordt aangegeven – interactief en complementair zijn. Uit elke groep zullen de belangrijkste artikelen (en dan met name degene die ook voor het onderzoek in Nederland bruikbaar zijn) nu kort besproken worden.

In de historische sectie, die zeven artikelen bevat, legt de Poolse *Maria Dembinska* de basis voor het historisch onderzoek naar de verschillende conserveringsmethoden. Op grond van verslagen van opgegraven nederzettingen en de voedselresten die daarbij zijn aangetroffen en met behulp van oude geschriften reconstrueert ze de oudste conserveringsmethoden in het algemeen en voor Polen en de Slavische volken in het bijzonder. Het drogen bleek oorspronkelijk favoriet boven het roken. Het inzouten is jonger. Vrij algemeen wordt aangenomen dat het inzouten van vis, met name van haring, in de late veertiende eeuw verbeterd werd als gevolg van de Nederlandse uitvinding van het haringkaken (13-24). Voor Nederland probeert *Johanna Maria van Winter* aan de hand van veertiende- en vijftiende-eeuwse rekeningen uit religieuze en wereldlijke kring de relatieve betekenis te herleiden van geconserveerd tegenover vers voedsel in de consumptie van deze groepen. Een groot probleem was daarbij dat er in deze bron lang niet altijd vermeld staat of de kosten betrekking hadden op vers dan wel geconserveerd voedsel. Na een nauwgezette analyse van alle in de rekeningen voorkomende voedingsmiddelen stelt Van Winter vast welke conserveringsmethoden wel vernoemd worden, op welke produkten ze betrekking hadden en welke methoden bij welke produkten in die tijd het meest gangbaar waren (56-72). Verder bevat deze afdeling overwegend inventariserende studies over de wijze van conserveren en het gebruik van de geconserveerde produkten in diverse landen. Af en toe komen daarbij aardige verbanden naar voren. Zo wijst de Poolse *Anna Kowalska-Lewicka* er bijvoorbeeld op dat bepaalde voedingsmiddelen vroeger niet alleen uit noodzaak verduurzaamd werden, maar soms ook de variatie in smaak dienden. Het monotone menu werd ermee verrijkt (33-37).

Verreweg het interessantst is de tweede afdeling met elf culturele studies waarin een grote diversiteit van onderwerpen aan de orde komt. De religieuze betekenis van diverse vormen van geconserveerde melkprodukten (yoghurt, boter, ghee) wordt voor de Hindoes in India uitgewerkt door *Mahadev L. Apte* en *Judit Katona-Apte* (89-96). De Amerikaanse *Molly G. Schuchat* gaat in op het aanbod, de betekenis en het gebruik van geconserveerd voedsel voor het kamperen en het maken van trektochten (158-168). Een complex van historische, sociale, ecologische en technologische factoren hebben de betekenis van gerookte zalm volgens *Robert J. Theodoratus* doen veranderen van armeluisvoedsel in het noordwesten van Amerika tot een delicatessie in de gehele Verenigde Staten (169-176). *Una A. Robertson* uit Schotland schetst de veranderingen in het voedsel van de Engelse marine na de uitvinding van het steriliseren van voedsel in glas door de Fransman Appert ten behoeve van het leger van Napoleon (ca. 1804). De Engelsen ontwikkelden deze nieuwe conserveringsmethode verder en introduceerden het ingeblikte voedsel eerst voor de zieken, later voor algemeen gebruik op de marineschepen (147-157). Een heel eigen betekenis gaf *Beatriz Borda* aan het congressthema conservering. Ze gaat in op de conserverende betekenis van de voeding zelf voor de cultuur. Haar onderzoek onder een Latijns-Amerikaanse bevolkingsgroep in Zweden wijst uit dat vooral vluchtelingen de voeding gebruiken als middel om de eigen culturele identiteit uit te drukken. Opvallend is daarbij dat de bereiding van sommige als typisch voor deze groep bekend staande gerechten eerst door hen moet worden aangeleerd (101-108).

Voor Nederland heb ikzelf een bijdrage aan het congres geleverd die ging over de belangrijkste ontwikkelingen die zich in de afgelopen eeuw op het platteland in de conservering hebben voorgedaan. De nadruk viel daarbij onder meer op de regionale verschillen, de veranderingen in de functies en op de relatie tussen de zelfvoorziening en de conservering (119-127). Uit een tweetal

studies uit Münster blijkt dat de situatie ten aanzien van de conservering in Noordwest-Duitsland veel overeenkomsten vertoont met die in ons land. *Christine Aka* geeft een beeld van de veranderingen in de voedingsgewoonten en in het dagelijkse werk van de boerin op het platteland in Noordwest-Duitsland in de periode 1910-1984. Hoewel ze er in dit korte bestek niet verder op in kan gaan, waarschuwt ze ervoor deze alleen aan technologische innovaties (de opkomst van het wecken, inblikken en diepvriezen) toe te schrijven; een rol speelden daarbij onder meer ook de beschikbaarheid van baar geld, veranderingen in de landbouw, in de infrastructuur, in het winkelapparaat. Zo mogelijk nog belangrijker acht ze de veranderende taakopvatting van de huisvrouw. Gebeurde de vroegere conservering namelijk uit plichtsgevoel, noodzaak en zuinigheidsoverwegingen, tegenwoordig vindt er een afweging plaats tussen het werk dat ervoor verzet moet worden en het financiële voordeel dat ermee te bereiken is. Verder gelden ook argumenten als gezondheid en een verhoging van de smaak, die de eigen inmaak soms aantrekkelijker maken dan de produkten die industrieel vervaardigd zijn (83-88). Om de vraag te kunnen beantwoorden of het aanleggen van voedselvoorraden alleen onder bepaalde omstandigheden gebeurt, dan wel beschouwd moet worden als een ongeschreven wet die bij elk huishouden hoort, interviewde *Anke-Sabine Barth* niet alleen huisvrouwen van verschillende leeftijd op het platteland, maar ook in de stad Osnabrück (respectievelijk 12 en 4 vrouwen in totaal) voor de periode 1925-1984. Op grond van dit beperkte onderzoeksmateriaal formuleert ze enkele interessante hypothesen, te weten: (1) de meest omvangrijke voedselvoorraden komen voor als men aangewezen is op het produceren van het eigen voedsel; naarmate men zowel financieel als ruimtelijk gezien beter in staat is winkels te bezoeken, neemt de zelfvoorziening dienovereenkomstig af; (2) hoogwaardere conserveringsmethoden (zoals het maken van jam, het wecken van vruchten, het inleggen van sommige groenten) blijven als hobby voortbestaan, ook in de steden; (3) daarnaast heeft 'home-made' voedsel, mede onder invloed van de ecologische beweging, ook betekenis gekregen als prestige-object (97-100). Ook de Westduitser *Christoph Köck* gaat op de veranderde betekenis van het aanleggen van voedselvoorraden en de huishoudelijke conservering in. Daarbij gaat hij – overigens zonder overtuigend bewijsmateriaal aan te dragen – van de vooronderstelling uit, dat economische, sociale en technologische veranderingen een minder bepalende rol hebben gespeeld dan mentaliteitsveranderingen (128-137).

In het technische gedeelte, dat zes artikelen bevat, komen enkele inventariserende bijdragen voor, waarin verschillende conserveringswijzen die bij diverse produkten worden gevolgd meer of minder gedetailleerd worden uitgewerkt. Van verder strekkende betekenis is de studie van *Astri Riddervold* die een geheel eigen visie heeft over de wijze waarop het onderzoek van de voedselconservering plaats moet vinden. Ze is van mening dat men alle handelingen die tijdens het conserveren van voedsel verricht werden tot in de kleinste details moet zien te achterhalen wil men kunnen verklaren (a) wat er microbiologisch gezien precies gebeurde, en (b) waarom de mensen zo, en niet anders, te werk gingen. Kennis van de wijze waarop voedselbederf optreedt en nauwgezette bestudering van de biochemische processen hebben haar tot het inzicht gebracht, dat de methoden die eeuwenlang van de ene generatie op de andere zijn doorgegeven – binnen de context van de lokale omstandigheden – de juiste waren. Haar studie draagt een boodschap uit: de mensen waren zo gek nog niet, ze wisten wat ze deden; wij moeten er alleen achter zien te komen waarom het gebeurde zoals het gebeurde (210-218). Haar eenzijdig technische benadering – hoe degelijk deze ook was onderbouwd – was nu juist, zoals we hiervoor hebben gezien, één van de redenen dat sommigen aanvankelijk huiverig tegenover de keuze van dit congressthema stonden. Omdat zij de enige was die dit deed, stoorde het niet. Integendeel zelfs. Het onderwerp werd een nieuw gezichtspunt meegegeven, dat zeker waardevolle kanten heeft. Op het congres was het een interessant en ander geluid, dat met veel overtuigingskracht werd gepresenteerd.

Samenvattend kan gesteld worden dat het bepaald geen ondermaats congres is geweest. Met name de culturele sectie had ik niet graag willen missen. Natuurlijk was er een aantal bijdragen bij die in een veelheid aan meer of minder curieuze details bleven steken, maar dat is niet opvallend meer gebeurd dan op voorgaande congressen. De enorme draagwijdte die het verschijnsel conservering in het verleden had – en ook nu nog heeft (denk bijvoorbeeld maar aan het enorme

aanbod van industrieel ingeblikt en ingevroren voedsel) –, evenals de vele relaties en dwarsverbanden met andere maatschappelijke verschijnselen zijn herhaaldelijk en duidelijk naar voren gebracht. Hopelijk zijn daarmee ook de vooroordelen die tegen de keuze van het onderwerp bestonden, afdoende weggenomen. — Jozien Jobse.

Fortuin, Johanna, Jan van Kilsdonk e.a. *Afscheid nemen van onze doden. Rouwen en rouwgebruiken in Nederland*. Kampen: J.H. Kok, 1988. 157 p., 10 ill.; f24,50; ISBN 90-242-4950-3.

Tijdens een Studium Generale over rouw en rouwverwerking dat gehouden werd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heeft men getracht dit onderwerp van zoveel mogelijk kanten te belichten. De sprekers vertegenwoordigden dan ook niet alleen de verschillende wetenschapsgebieden die zich met rouw en rouwverwerking bezig houden (sociologie, kunstgeschiedenis, psychologie en psychiatrie), maar ook de belangrijkste godsdienstige stromingen (protestanten, katholieken, joden en islamieten). Enkele van deze bijdragen zijn ook uit volkskundig oogpunt interessant.

Johanna Fortuin ('Wij, moderne nabestaanden', p. 7-22) plaatst een aantal persoonlijke herinneringen en observaties in een breder ontwikkelingskader. Volgens haar is de houding ten opzichte van sterven en rouw vooral de laatste twintig jaar sterk veranderd. De afstand die ontstaan is heeft negatieve gevolgen voor individu en maatschappij en moet weer ongedaan gemaakt worden. *J.B. Peeters* ('Rationalisering van de dood?', 23-36) deelt de mening van Fortuin dat er een sterke rationalisering heeft plaatsgevonden. Hij probeert echter slechts verklaringen aan te voeren voor dit verschijnsel en spreekt er geen oordeel over. De laatste bijdrage die ik hier wil noemen is die van *P.C.J. van Dael* ('De taal van het grafteken', 37-57). Deze kunsthistoricus geeft een kort overzicht van de ontwikkeling van graftekens in Nederland van de middeleeuwen tot het heden. Ook hij constateert eenzelfde rationalisering van de dood. Deze zette op het gebied van de graftekens echter al lang geleden in. Katalysator was daarbij het verbod op het begraven in de kerk, waardoor de graven van het centrum van de stad verhuisden naar de periferie. – Hans van Koolbergen.

Frey, Jürgen, & Kaarel Siniveer. *Eine Geschichte der Folkmusik*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1987. 318 p., 45 ill.; DM 19,80; ISBN 3-499-17693-9.

Roept de term 'folk' bij de meesten van ons meteen associaties op met de persoon van Bob Dylan, en verschijnen er bij de term 'volksmuziek' onmiddellijk beelden op ons netvlies van gitaar spelende Mexicanen met grote hoeden op, bij de term 'Folkmusik' blijft elke gedachten-associatie geheel achterwege. Dit merkwaardige neologisme zijn we nog nooit eerder tegengekomen. Toch wordt de titel van dit boek ermee gesierd en bij nadere beschouwing ook met reden. Bedoeld wordt namelijk de muziekstroming die (voorbereid in de jaren vijftig door rondtrekkende Amerikaanse 'singer-songwriters' als Woody Guthrie en Pete Seeger, de hitparades binnengezongen in de jaren zestig door 'protestzangers' als Bob Dylan en Joan Baez, en in de jaren zeventig op het Europese vasteland geïntroduceerd door Ierse 'folkgroups' als 'The Dubliners') uiteindelijk leidde tot de zgn 'folkrevival', d.w.z. een herontdekking van het eigen nationale liedgoed door bepaalde kringen van de Westeuropese jeugd. Begonnen als Amerikaanse 'Folk' en uitmondend in de eigen nationale 'Volksmusik', ziedaar het resultaat: 'Folkmusik'.

De titel van dit boek is 'Geschichte der Folkmusik', en het eerste dat opvalt is dat het beloofde historisch overzicht veel verder teruggaat dan de ongeveer dertig jaar dat deze folkbeweging oud is. Bij nadere beschouwing moet de titel dan ook beter gelezen worden als 'Geschichte der Folk (und Volks)musik'. Beide ontwikkelingslijnen worden namelijk tot ver in de muziekgeschiedenis terugvervolgd.

Het boek bestaat uit vier onderdelen. In het eerste onderdeel presenteren de auteurs hun (antropologisch) uitgangspunt en zoeken ze naar de 'oerbronnen' van de volksmuziek. Betoogd wordt dat het voortbrengen van gestileerde geluiden in de vorm van taal of muziek zo oud is als

de mens zelf. Alle (muziek)culturen zijn dus altijd en overal per definitie 'ontwikkeld'. Net zoals taal bij alle volkeren stoelt op een heel lang ontwikkelingsproces en in staat is om de meest abstracte gedachten uit te drukken, zo is dat ook het geval bij muzikale taal. In het tweede onderdeel komt de institutionalisering van deze opvallende menselijke uitingsvorm aan de orde, en de reacties daarop van de kerkelijke en wereldlijke overheden door de tijden heen. In het derde onderdeel naderen we onze eigen tijd en zien we dat de industrialisering van de samenleving ook het muziekbedrijf niet ongemoeid heeft gelaten. In het vierde onderdeel tenslotte wordt de geschiedenis van de naoorlogse folkrevival uit de doeken gedaan, waarbij de schrijvers tot de slotsom komen dat deze herlevingsbeweging (inmiddels ook weer bijna verleden tijd) een synthese betekende van alle voorgaande stadia.

Over de bedoeling van de schrijvers met dit boek zegt het voorwoord: "Das Buch zeigt, wie wichtig die Erhaltung und die lebendige Weiterentwicklung von Traditionen der Volkskultur als Gegensatz zu einer immer erbärmlicher werdenden modernen Massenkultur ist, die nur noch Moden, aber keine menschliche Geschichte mehr kennt" (p. 2). Deze en andere zinsneden wekken bij de lezer de verwachting op, dat er kennelijk een anti-modernistische boodschap gaat worden uitgedragen. Deze verwachting wordt gelukkig niet bewaarheid. Weliswaar zijn de auteurs ook aan het slot van het boek nogal dweperig in de weer met de vermeende eenvoud en puurheid van het volkse leven van weleer, de tussenliggende hoofdstukken zijn daarentegen met veel nuchterheid en afstandelijkheid geschreven.

Toch vertegenwoordigt deze studie duidelijk een 'folky' visie op de geschiedenis van de muziek, d.w.z. een muziekgeschiedenis van het gewone volk bekeken vanuit het gezichtspunt van de intellectuele, links georiënteerde, sociaal bewogen folk-liefhebber. Van deze visie kan men houden of niet, op zichzelf is dit gezichtspunt niet minder legitiem dan welk samenhangend gezichtspunt dan ook. – R. Fassaert.

Garthoff-Zwaan, Maria. *Communicerende vaten: beeldtaal van slibversiering op laat-middeleeuws aardewerk in de Nederlanden uit de Collectie Kunstnijverheid en vormgeving Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam.* Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1988. 64 p., 77 ill.; f35,-; ISBN 90-6918-028-6.

De communicatieve functie van symbolen, aangebracht in ringeloortechniek op aardewerk (het zogenaamde slibgoed) binnen 'de middeleeuwse belevingswereld' stond centraal op de tentoonstelling en de daarbij uitgegeven catalogus in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam. Het boek is fraai uitgegeven met vele illustraties, waarvan enkele in kleur. Alle teksten zijn tevens voorzien van een Engelse vertaling.

Door middel van "interdisciplinair onderzoek" heeft de schrijfster de wisselwerking tussen de "functionele" en "symbolische" betekenis van versierd gebruiksaardewerk proberen te achterhalen. "Het lijkt erop, dat men in oorsprong met de tekens op gebruiksaardewerk, leven en dood, geluk en ongeluk, goed en kwaad, trachtte te beïnvloeden. Een combinatie van gegevens uit verschillende bronnen, zoals teksten in de volkstaal, mondelinge overlevering, iconografie en materiële cultuur, wijst in ieder geval in deze richting. Men heeft gebruiksaardewerk vooral versierd met volksreligieuze symbolen, die vruchtbaarheid, herleving en afweer van het kwade moesten bewerkstelligen" (blz. 10). Ziehier in een notedop de strekking van het betoog.

Uitgangspunt van de schrijfster vormde een Middel Nederlands magisch tractaat, dat in 1966 uitvoerig is beschreven door Braekman. In dit tractaat worden enkele magische tekens afgebeeld die volgens Garthoff-Zwaan sterk overeenkomen met de 'versieringen' op middeleeuws volksaardewerk. Probleem is echter dat de auteur zich louter baseert op vormovereenkomsten (die ik persoonlijk niet bijzonder overtuigend vind) en daaruit gemakshalve tevens concludeert dat ook de inhoud (in casu de symbolische functie of betekenis) overeenkomt. Dit valt mijns inziens echter sterk te betwijfelen, temeer daar uit het aangevoerde bronnenmateriaal nergens expliciet blijkt dat de tekens op het aardewerk een volksreligieuze betekenis hebben gehad voor bepaalde groepen in

de laatmiddeleeuwse samenleving. Welke de “ethohistorische gegevens” zijn waar de auteur op wijst (blz. 25, 27) blijft onduidelijk.

Er wordt met groot gemak gesproken van ‘de’ middeleeuwse belevingswereld, zonder dat een nadere sociale of chronologische differentiëring wordt aangebracht. Impliciet is een romantiserende benadering van ‘de’ middeleeuwen te bespeuren, vooral daar waar de auteur ter contrastering stelt dat “binnen onze twintigste-eeuwse technologisch en socio-economisch bepaalde belevingswereld” aan gebruiksvoorwerpen “meestal een functionele en zelden een symbolische betekenis” wordt gegeven (blz. 25).

Door de auteur wordt een enigszins naïeve continuïteits-premissie van de symbolen verondersteld waarbij het concept van de “longue durée” van Braudel er met de haren wordt bijgesleept om het betoog ogenschijnlijk te onderbouwen (blz. 25). Volgens de schrijfster voltrekt zich in de vroegmoderne steden een evolutie in de tekens op het aardewerk. Wanneer de symbolen hun communicatieve functie verliezen, worden meer lettertekens toegepast. De auteur gaat echter niet in op de diepere oorzaken van deze verschuiving. Magische tekens aangebracht op aardewerk trokken, volgens Garthoff-Zwaan, minder de aandacht en werden op deze wijze getolereerd (blz.37). Mijns inziens zou een dergelijke tolerantie juist tegen een dergelijke magische symboolwaarde pleiten.

Alles bij elkaar is deze catalogus gebaseerd op een in beginsel wel aardig zij het flinterdun ‘theoretje’ dat, behalve dat het niet empirisch onderbouwd is, tevens omstandig geformuleerd is. Eigenlijk zijn de foto’s in deze catalogus het meest de moeite waard: de collectie Van Beuningen-De Vriese is immers prachtig. – Gerard Rooijackers, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Gélis, Jacques. *La sage-femme ou le médecin. Une nouvelle conception de la vie.* Parijs: Fayard, 1988. 560 + 8 p., ill., graf., krt.; Ffr 150,-; ISBN 2-213-01918-5.

De vroedvrouw of de arts: een kernachtiger en toepasselijker titel had Gélis niet kunnen bedenken. En dat is maar goed ook, want het valt niet mee om greep te krijgen op de opzet van dit bijzonder lijvige, maar gelukkig tevens informatieve boek. In de inleiding wekt Gélis de indruk dat het hem gaat om de geschiedenis van geboorten en met name van de verloskundige hulpverlening van de veertiende eeuw tot heden in een gebied dat hij aanduidt als ‘Occident’. Dat mag zo zijn, maar bij lezing van zijn boek blijkt dat er nagenoeg geen gegevens zijn opgenomen uit de periode vóór de zestiende en na de achttiende eeuw. Het is zelfs zo dat de achttiende eeuw veruit de meeste aandacht krijgt als de eeuw waarin het vrouwelijke monopolie op het verlenen van verloskundige hulp werd doorbroken en de verloskunde als wetenschap in opkomst kwam. Ook de aanvankelijke gebiedsbepaling wordt slechts in beperkte mate waargemaakt. Weliswaar bestrijkt Gélis met zijn ‘Occident’ een gebied dat loopt van Scandinavië tot aan Italië en Spanje en van Groot-Britannië tot aan Wenen, maar veruit het meeste materiaal draagt hij aan uit Frankrijk.

Neemt Gélis het al niet zo nauw met de presentatie van periode en gebied, aan een handzaam overzicht van het gebruikte bronnenmateriaal en aan een verantwoording van de selectie ervan ontbreekt het ten enenmale. Dit gemis wordt maar ten dele gecompenseerd door het notenapparaat, dat weliswaar de noodzakelijke verwijzingen naar vindplaatsen bevat, maar bijvoorbeeld geen inzicht biedt in welke bronnen geheel, ten dele of niet zijn doorzocht, waarom en met welke resultaten. Duidelijk wordt in ieder geval wel dat Gélis uit een respectabel aantal Franse gemeentelijke en departementale archieven heeft geput en daarnaast een breed gebruik heeft gemaakt van publikaties over verloskunde, zowel van Franse herkomst als van elders en met name uit en ook over de achttiende eeuw. Zo ontbreekt het dagboek van de Nederlandse vroedvrouw Catharina Schrader niet.

Al biedt Gélis evenmin een uitgewerkte vraagstelling, hij geeft wel al direct in zijn inleiding aan waar het hem globaal om gaat, om dit vervolgens mondjesmaat in de diverse delen van zijn boek nader te specificeren. Vanuit een aanvankelijke belangstelling voor de geschiedenis van vroedvrouwen raakte Gélis, naar hij in zijn inleiding schrijft, ook geïnteresseerd in de rivaliteit

tussen vroedvrouwen en mannelijke verloskundigen. Een tweede verbreding van zijn belangstelling betreft die van het 'hoe' naar het 'waarom'. Gélis denkt het antwoord op dit vooralsnog niet-gespecificeerde waarom te kunnen vinden bij een nieuwe opvatting over het leven – zie de ondertitel van zijn boek – en over het lichaam. De indeling van het boek vormt een weerspiegeling van deze interesse met een eerste deel over het tijdvak van de vroedvrouw, het tweede over de opmars van de verloskunde en het derde en laatste over een nieuwe opvatting over het leven. Daarbij beslaat het eerste deel niet veel minder bladzijden dan de beide andere delen te zamen. Ten slotte bevat het boek behalve het notenapparaat ook een systematische bibliografie. Voor een register ontbrak kennelijk de ruimte.

Het gaat in deze studie niet primair om hoe vrouwen in vroeger eeuwen hun bevallingen hebben ervaren. Daarvoor kan men onder meer terecht bij een eerdere publikatie van Gélis, *L'arbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne, XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1984) en bij de boeken van Mireille Laget, *Naissances. L'accouchement avant l'âge de la clinique* (Parijs 1982) en van Edward Shorter, *A history of women's bodies* (New York 1982). In Gélis' nieuwste boek ligt de nadruk op de verloskundige hulp: door wie en hoe deze werd verleend, en welke vraag naar welke hulp hieraan ten grondslag lag. Zoals gezegd was bevallen tot in de achttiende eeuw puur een aangelegenheid van vrouwen. Dat wil niet zeggen dat er in de eeuwen daarvoor niets veranderde. De oudere, niet speciaal als verloskundige aangestelde en erkende, laat staan opgeleide 'matrone' moest vanaf de zestiende eeuw het veld gaan ruimen voor de dikwijls jongere en als zodanig in steden aangestelde of ten minste erkende en later ook geschoolde 'sage-femme', de vroedvrouw. Gélis schetst een ontwikkeling in de richting van toenemende wereldlijke en kerkelijke overheidsbemoediging met het werk van vroedvrouwen, die er op hun beurt toe werden aangezet om sociale controlefuncties uit te oefenen. Daarbij neigt hij tot danig generaliserende uitspraken, bijvoorbeeld als het gaat over de belangstelling van 'de' kerk voor 'de' vroedvrouwen in hun strijd tegen de ketterij en met name tegen de toverij. Wat dit laatste betreft doet het gezien de overvloedige produktie van studies over Europese hekserij ietwat pover aan dat Gélis zich louter baseert op een tweetal uit het begin van de jaren zestig daterende publikaties van J.R. Forbes.

Het eerste deel bevat voorts uiteenzettingen over de opleiding van vroedvrouwen in de Parijse kraamkliniek Hôtel Dieu vanaf het eind van de zestiende eeuw, over demografische preoccupaties van overheidswege in de achttiende eeuw, en vervolgens weer over diverse opleidingen voor verloskundigen, ditmaal niet alleen in Frankrijk. Gélis kenmerkt de jaren 1760-'70 als die van een omslag: de matrone verliest definitief van de vroedvrouw, die op haar beurt in een ongunstige concurrentiepositie geraakt ten opzichte van vroedmeesters en artsen, die in het algemeen kunnen bogen op een grotere medische kennis. Bovendien resulteert zorg voor de omvang van de bevolking in meer en betere verloskundige scholing. De masculinisering van de verloskunde verliep overigens trager in landen als Italië en Spanje, hetgeen Gélis uitlegt in termen van weerstand tegen modernisering in het algemeen.

In het tweede deel geeft Gélis een overzicht van de ontwikkeling van de verloskunde als wetenschap vanaf halverwege de achttiende eeuw. Meer dan in het eerste deel maakt hij in dit deel zijn geografische pretenties waar door ook vrij veel aandacht te schenken aan landen als Engeland en Duitsland, alsmede aan internationale wetenschappelijke contacten, waaronder de *grand tour* voor verloskundigen – al dan niet in spe – met Straatsburg als belangrijkste trekpleister.

Ten slotte gaat Gélis in het derde deel in op de vraag waarom de verloskunde in de loop van de achttiende eeuw in toenemende mate een mannenzaak werd. Hij werpert twee benaderingen als zijnde te eenzijdig: de medische met een nadruk op de arts die over zoveel betere verloskundige technieken zou beschikken, en een feministisch geïnspireerde, die genoemde ontwikkeling primair beschouwt in het licht van tegenstellingen tussen mannen en vrouwen of tussen vroedvrouwen en mannelijke verloskundigen. Voor Gélis ligt de kwestie ingewikkelder en hij neigt ertoe een doorslaggevende betekenis toe te kennen aan wat hij noemt een nieuwe opvatting van het leven. Deze schetst hij in zeer algemene termen: 'de' Renaissance-mens zou hebben gebroken met de traditionele opvatting over de levenscyclus, en hij zou zich bewust zijn geworden van

zijn autonomie en van zijn vrijheid om over zijn eigen lichaam te beschikken. Dit zou hebben geresulteerd in de wens om zo lang mogelijk in leven te blijven. Dit verlangen zou er toe hebben geleid dat vrouwen er niet langer voor beducht waren hun heil te zoeken bij mannelijke verloskundigen zodra deze beschikten over superieure medische kennis. Hoewel het slotbetoog van Gélis meer dan de hier vermelde elementen bevat, blijft het bol staan van generalisaties. 'De moderne mens', 'de vrouw', 'het Westen': dit zijn de termen waar Gélis graag mee werkt, maar waarbij de lezer die prijs stelt op empirische onderbouwing zijn vraagtekens zal zetten.

Kortom: Gélis' boek biedt een schat aan informatie over de ontwikkeling van vooral de Franse verloskundige hulpverlening, maar daarnaast bevat het tal van pretenties die niet waargemaakt worden, en vermoedelijk ook niet waargemaakt kunnen worden bij de huidige stand van kennis. Het wordt tijd dat 'de grote greep' wordt aangevuld en gecorrigeerd, bijvoorbeeld door lokaal onderzoek. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Harker, Dave. *Fakesong. The manufacture of British 'folksong' 1700 to the present day.* Milton Keynes / Philadelphia: Open University Press, 1985. xviii + 297 p., 15 ill., 6 tab.; £27,95; ISBN 0-335-15066-7.

Wat wij kennen als overgeleverd volkslied zegt meer over de cultuur van de verzamelaars, drukkers, uitgevers, onderzoekers, kortom de cultuur van de bourgeoisie, dan over de cultuur waarbinnen de meeste liederen ontstaan zijn: die van de werkende klassen. Deze stelling ligt aan de basis van deze studie en wordt door Harker met verve verdedigd. Harker is marxist en zijn redenering is dan ook heel herkenbaar. Nationalisme en folklore gaan altijd hand in hand, meent hij. Door namelijk de eigen nationale cultuur te verheerlijken werpen de heersende klassen een ideologische dam op tegen de internationale solidariteit van de arbeidende klassen. Folklore scheidt dus, houdt kunstmatig het idee van een eigen natie in stand en houdt de werkende klassen binnen hun ideologische en nationale grenzen. In dit licht moet dus ook het verschijnsel 'folksong' gezien worden. Het is een constructie van de bourgeoisie en kan dus beter 'fakesong' genoemd worden.

Ter staving van zijn ontluisterende standpunt laat Harker een groot aantal prominenten uit de wereld van het volkslied de revue passeren. Verhaald wordt hoe mensen als F.J. Child, C.J. Sharp en A.L. Lloyd aan hun volksliedverzamelingen kwamen, welke bedoelingen ze ermee hadden en hoe ze die bedoelingen in praktijk brachten. Haarscherp analyseert de auteur hoe hun leef-, werk- en klassepositie direct in relatie stond met het verzamelen en publiceren van de volksliederen. Bourgeois vooringenomenheid was daarbij het belangrijkste selectiecriteria, de werkelijke zangpraktijk van de arbeidende bevolking bleef geheel op de achtergrond. Het fenomeen 'volkslied' was kortom een vrucht van een bepaalde periode in de geschiedenis van de opkomende middenklassen, een periode die Harker laat beginnen met Thomas Percy (rond 1700) en eindigen met A.L. Lloyd (zo rond onze jaren '50).

Een duidelijke theoretische stellingname is leuk en niet leuk. Leuk eraan is dat men meteen weet waar men aan toe is: de schrijver draait er niet omheen, hij gaat recht op zijn doel af. Als deze bovendien nog een prettige en lucide schrijfstijl heeft, is men zelfs geneigd zich bij voorbaat al te laten overtuigen. De schaduwzijde is echter dat theoretisch bevlogen schrijvers niet zelden hun doel voorbij schieten en eigenlijk het liefst de hele wereld zouden willen verklaren vanuit hun ongetwijfeld na veel worstelingen verworven inzichten. In deze studie wordt dan ook met alle groten uit de Engelse volksliedgeschiedenis korte metten gemaakt, niemand uitgezonderd. Al deze bourgeois ontvreemders, vervalsers en profiteurs dienden in de eerste plaats hun eigen materiële en ideologische belangen. Bovendien had deze bevoorrechte klasse niet alleen alle tijd, geld en gelegenheid om zich in deze hobby te verliezen, het verzamelen en uitgeven van volksliederen gaf zelfs uitzicht op een zekere maatschappelijke erkenning.

Overdrijving en eenzijdigheid vloeien vaak ongemerkt voort uit een nadrukkelijk theoretisch uitgangspunt, zelfs of misschien wel juist als deze marxistisch geïnspireerd is. Neemt men echter dit uitgangspunt voor lief, dan blijft er een goed gedocumenteerd en helder historisch over-

zicht over van, ondanks alles, fascinerende collectioneers als Percy, Ritson, Scott, Chambers, Wright, Harland, Child, Sharp, Williams en Lloyd. – R. Fassaert.

Inventaires après-décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne (XIVe - XIXe siècle). Actes de séminaire tenu dans la cadre du 9ème Congrès international d'histoire économique de Berne (1986). Louvain-la-Neuve: Academia, 1988. 391 p., talr. grafieken en schema's; ISBN 2-87208-024-X.

Zes jaar na de eerste bijeenkomst in Wageningen kwamen boedelinventarisonderzoekers uit Europa en Noord-Amerika in Bern bijeen om verslag te doen van hun vorderingen. Was het Wageningse congres vooral gewijd geweest aan bronnenkritiek en methodologische problemen, tijdens dit "séminaire" kwamen de meeste deelnemers met onderzoeksresultaten. Het ging daarbij echter over het algemeen nog slechts om voorlopige conclusies op basis van selecties uit het totale corpus.

Dat deze bron niet dwingt tot één methode of één vraagstelling blijkt uit de grote diversiteit die in de 23 onderzoeksbijdragen te onderscheiden valt. Een aantal onderzoekers is slechts geïnteresseerd in de mogelijkheden die de boedelinventaris biedt om antwoord te geven op economische vragen. Zo behandelt *R.S. Duplessis* (97-108) op basis van een aantal inventarissen van Zaanse moleneigenaars de veranderingen in investeringspatronen in de achttiende-eeuwse Zaanstreek en presenteert *P.H.Lindert* (171-180) een rekenmodel dat gebruikt kan worden om Engelse en Nederlandse inventarissen zo met elkaar te vergelijken dat uitspraken mogelijk worden over stijgende of dalende welvaart in beide landen. Dit rekenmodel kent trouwens een aantal variabelen (zoals levensverwachting, netto uurloon en aantal werkuren) die zonder aanvullend onderzoek moeilijk met concrete cijfers ingevuld kunnen worden. Ook gericht op welvaartsstijging of daling maar dan van duidelijk omschreven sociale groepen zijn de bijdragen van de Canadezen *C. Dessureault* (89-96) en *G. Paquet* en *J.P. Wallot* (245-256).

Een tweede groep onderzoekers gebruikt de inventarissen als bron voor de kennis van de landbouw. (*C. Beutler*, 69-88, *J.M. Moriceau*, 211-232, *J.M. Perez Garcia*, 257-270, *R. Plessix*, 291-302 en *P. Saavedra*, 303-318). Landbouwgereedschap, landbezit en landgebruik zijn hier de belangrijkste gegevens die door deze groep uit de inventarissen gelicht zijn.

Tenslotte valt een derde groep te onderscheiden, bestaande uit veertien bijdragen, die het huisraad, het meubilair of de kleding behandelen. Enige daarvan wilde ik hier nog kort afzonderlijk bespreken.

M. Baulant (39-58) heeft 240 inventarissen (1598-1790) uit Meaux en omgeving (Brie) bekeken op de materialen die daarin voorkomen. In de twee eeuwen die zij bestudeerde bleek er veel te veranderen. Een aanvankelijk eenvoudige plattelandsamenleving waar ijzer, tin, laken en grof linnen de belangrijkste materialen zijn, stelt zich langzamerhand open voor stedelijke invloeden, waardoor het aantal koperen voorwerpen toeneemt, kleurige en lichte stoffen geïntroduceerd worden en zelfs voorwerpen van zilver en goud in zwang komen. De cijfers zijn overtuigend, maar te globaal om verdere conclusies te kunnen trekken. Een differentiëring naar sociale groep ontbreekt, waardoor het niet duidelijk is wie het voortouw nam bij de introductie van de nieuwe materialen. Ook legt de auteur nauwelijks een verband met de economische ontwikkeling van stad en platteland in die tijd.

De studie van *L. Carr-Green* en *L.S. Walsh* (109-130) is gebaseerd op maar liefst 7590 inventarissen (1658-1777) uit het welvarende gebied rond de Chesapeakebaai aan de oostkust van de Verenigde Staten. Zij gebruikten deze inventarissen om vast te stellen in hoeverre de leefstijl van bewoners van dit gebied veranderde. Om dit te kunnen vaststellen maakten ze gebruik van twee indexen, de "amenities index" (luxe goederen) en de "modern index", lijsten van een twaalfstal voorwerpen die door de onderzoekers als luxueus of als modern geïntroduceerd werden en waaraan elke inventaris afgemeten werd. Het bleek dat luxe voorwerpen steeds meer in zwang kwamen, zelfs onder de lagere sociale groepen. Dit betekende echter niet dat de bevolking rond de Chesapeakebaai nu ook een radicale verandering in leefwijze doormaakte. De score op de "modern

index”, waar vooral voorwerpen op voorkwamen die kenmerkend waren voor een hygiënisch en comfortabel huishouden was aanmerkelijk lager.

Ook *P. Höher* (155-170) maakt gebruik van eenzelfde methode om grip te krijgen op het materiaal. (zestiende- tot negentiende-eeuwse inventarissen uit Nürtingen, Zuid-Duitsland) Hij onderscheidt zes verschillende voorwerpgroepen (van conservatief-traditioneel tot modern-luxueus) en deelt daarna op basis van deze groepen al zijn inventarissen in. Zijn uiteindelijke conclusie is weinig opzienbarend: De huishoudens worden steeds moderner.

Hier blijkt naar mijn mening de zwakte van de door Carr-Green en Walsh en Höher gevolgde methode. Door van te voren in onze ogen moderne voorwerpen als modern te betitelen wordt het resultaat van het onderzoek voorspelbaar. Zou het niet zo kunnen zijn dat Höhers conservatieve traditionele huishouden, dat uiteraard in het begin van zijn onderzoek zeer frequent voorkwam, voor die tijd modern was? Een aanpak waarbij tenminste de door deze onderzoekers gebruikte indexen duidelijker onderbouwd worden, lijkt me daarvoor noodzakelijk.

R. E. Mohrmann (181-196) testte de betrouwbaarheid van de boedelinventaris door een deel van haar gegevens (tafel- en eetgerei), afkomstig uit zestiende- en zeventiende-eeuws Braunschweig te confronteren met de resultaten van archeologisch onderzoek. Haar conclusie is dat de bevindingen van de archeologen ook weerspiegeld worden in de schriftelijke bronnen. Zowel rijk als arm had dezelfde soort standaardvoorwerpen in huis voor de bereiding, opdiening en consumptie van eten. De rijken bezaten echter wel veel grotere aantallen. De veranderingen die zich in de loop van de tijd in het bezit van die voorwerpen voordeden vonden bij alle bevolkingsgroepen plaats.

Bijzonder vanwege de ouderdom van haar materiaal is de bijdrage van *F. Piponnier* (271-290) Zij gebruikte 63 inventarissen uit middeleeuws Bourgondië (veertiende en vijftiende eeuw) voor een pilotstudy naar de manier van kleden in de stad en op het platteland. Al bleken de inventarissen vaak te onvolledig te zijn om uitspraken te kunnen doen over specifieke kledingstukken, toch was het mogelijk om een indruk te krijgen van hoe men in die tijd gekleed ging. Het onderscheid tussen stad en platteland was groot. Stedelijke modes gingen vaak geheel aan het platteland voorbij. De uitkomsten bieden perspectieven voor het verdere onderzoek dat op basis van maar liefst 700 inventarissen gehouden wordt.

Th. Wijsenbeek (381-388) sluit de bundel af met een zeer interessant artikel over de sociale aspecten van het gordijn. In achttiende-eeuws Delft bleek het bezit van gordijnen en later, toen elke bevolkingsgroep gordijnen voor de ramen had hangen, het type gordijn (stof en kleur) langs zeer duidelijke sociale scheidslijnen te lopen. De veranderingen die in het bezit van gordijnen plaatsvonden, bleken daarbij ook niet steeds dezelfde patronen te volgen. Zetten eerst de patriciërs de toon, aan het eind van de eeuw is het de middenklasse die als het meest modern aangemerkt kan worden.

Door één object als ‘gidsfossiel’ te gebruiken is Wijsenbeek in staat een scherp inzicht te geven in de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen, dit in tegenstelling tot de meeste andere onderzoekers die grover te werk gingen. Men moet natuurlijk in aanmerking nemen dat de meeste projecten nog lang niet zijn afgesloten en de onderzoekers naar buiten kwamen met vaak zeer voorlopige conclusies op grond van een selectie uit hun materiaal. Zelfs dan echter zijn de resultaten van de bijdragen uit de derde groep mager, vaak niet meer dan verdere uitwerkingen van het thema dat innovaties uit de stad kwamen en dat de rijken meer bezaten dan de armen. Daarbij komt nog dat de indeling van de bundel (auteurs op alfabetische volgorde) niet bijdraagt tot de overzichtelijkheid. Beter was geweest om een thematische indeling (naar onderwerp of vraagstelling) te kiezen.

De conclusie is dan ook dat deze bundel teleurstelt. Hij biedt natuurlijk een waardevol overzicht over het ‘boedelveld’, zodat men snel een indruk kan krijgen van de verschillende onderwerpen en vraagstellingen. Bij de meeste artikelen lijkt het er echter op dat de auteurs hun kruik nog droog hebben willen houden. Het wachten is bij hen op de uiteindelijke publicaties. – Hans van Koolbergen.

Jobse-van Putten, Jozien. *Van pekeltat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1989. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 10). 251 p., ill.; f27,-; ISBN 90-70389-18-5.

“Spek hoort een beetje hard te zijn, vind ik”, zei mevrouw Brusse-Koskamp uit IJzerlo bij Aalten, in de Achterhoek (83). Toen ik dat las, voelde ik me weer thuis. Bereidingswijzen en smaken van voedsel blijven ons land verdeeld houden, hoe één het verder ook moge lijken. Een Schiebroekse keurslager verzekerde mij onlangs dat er in Rotterdam geen vraag naar droog, en nauwelijks naar gerookt spek was. Daarvoor moet ik dus naar een vroegere woonplaats (Tilburg), of naar mijn geboorteplaats (Zutphen). Ook het geheim van de balkenbrij is aan de Rotterdamse varkensslager niet besteed. Anderzijds draait de maag van menig Oostniederlander om bij het zicht van dat klierderige, gekookte Zeeuwse spek, dat nog eens extra te lijden heeft onder de kruidenmanie van de huidige superslager. Wat deze produkten gemeen hebben, is dat ze hun vorm en smaak ontlenen aan oude conserveringswijzen.

Over die conserveringswijzen gaat het boek van Jozien Jobse. Het bestaat uit dertien bewerkte interviews (uit Gelderland en Noord-Brabant twee, uit de overige provincies één; maar de Zuiderzee-, Wadden- en Zeeuwse eilanden, waar het probleem van conservering en zelfvoorziening zich soms in andere termen zou kunnen stellen dan op het vasteland, ontbreken helaas), voorafgegaan door een vrij korte synthetische tekst van de auteur zelf op basis van 605 antwoorden op vragenlijst 47 over conservering en 581 antwoorden op lijst 55 over zelfvoorziening. Feitelijk vindt men in dit boek echter veel meer dan de titel aankondigt. Voedselconservering hangt, aldus de auteur, namelijk ten nauwste samen met de mate van zelfvoorziening van het gezin, en die weer met het welvaartsniveau (of liever gezegd het armoedeniveau). Dat komt in de gekozen interviews ook goed tot uiting. Aan de hand van het conserveringsprobleem passeren vrijwel alle aspecten van het huishouden en de gezinseconomie de revue.

Het gaat de auteur specifiek om de conservering van voedsel ten behoeve van het huishouden zelf: huishouderij (bijvoorbeeld zelfkazerij) en conserveringsindustrie laat zij buiten beschouwing. Overigens iets teveel naar mijn smaak. De mengvormen uit het tussengebied tussen het zelfvoorzienings- en ruilcircuit enerzijds en het geldcircuit anderzijds vallen weg. Men krijgt nu sterk de indruk dat straatarme gezinnen die voor zichzelf voedsel conserveerden scherp tegenover rijke boeren stonden die vooral het geldcircuit gebruikten. De interviews lijden daardoor nogal eens onder het Camera Obscura-effect: hoe arm het was, en hoe erg. Is dat een bewuste keuze van de auteur geweest? Of een neveneffect van het herinneringsmechanisme van de oude mensen die ondervraagd zijn? Hier en daar krijgt men bovendien de indruk dat de vergroting van de gezinsomvang (door de daling van het sterftecijfer) sinds ruim een eeuw geleden de levensomstandigheden voor juist de arme groepen ten zeerste verslechterd heeft en daardoor grote invloed heeft gehad op zowel de noodzaak als de mogelijkheden van conservering. Historisch gezien kan er dus van een groepsspecifieke ontwikkeling sprake zijn geweest. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval bij de schier exclusieve consumptie van varkensvlees die uit de interviews naar voren komt. Het zou boeiend zijn om juist voor de armere streken in Oost en Zuid meer te weten over de conserveringspraktijken bij de rijken uit het dorp, al dan niet boer (want blijkens de interviews deed het beroep er minder toe dan het gebruik van een lapje grond). De lezer moet daarom voorzichtig zijn met doortrekking van de (overigens verantwoorde en genuanceerde) conclusies van de auteur naar het verleden, en zelfs naar de totale plattelandssamenleving toe.

Ook geven de interviews, juist omdat het steeds om weinig bemiddelden lijkt te gaan, niet veel vat op de verkoop van geconserveerde produkten, die blijkens diverse uitspraken wel een zekere rol speelde zo vaak daar ruimte voor was. Was conservering voor sommigen niet een manier om een kleine, maar onafhankelijke toegang tot het geldcircuit te verwerven – evenals, en dat laat de auteur wél goed zien, het voor de vrouw statusverhogend werkte als er een goedgevulde provisiekelder was? Conservering speelde dus niet alleen een rol bij de zelfvoorziening, maar bracht voor de vrouw en het gezin ook materieel en immaterieel profijt mee. Jozien Jobse

spreekt hier van een identiteitsfunctie voor de vrouw, naast die van voorraadvorming, en tenslotte de culinaire functie. In het laatste geval diende conservering er (mede) toe een bijzondere smaak te bereiken die het produkt ongeconserveerd niet had, zoals bij zuurkool, zultspek of gezouten snijbonen (opmerkelijk vaak als een lekkernij genoemd). Ze zou daar nog de gemeenschapsfunctie aan toe kunnen voegen. Voedselconservering blijkt immers een belangrijke plaats te hebben bekleed in het sociaal ritueel van de gemeenschap: niet alleen wist men wat anderen conserveerden, familie, buren en diverse ambachtslieden speelden een vaste rol bij de technieken, en met het eindresultaat werd publiek gepronkt. Overigens konden sociale verschillen meetellen bij de keuze voor bepaalde conserveringstechnieken (99).

Jozien Jobse laat dan ook uitmunten zien dat de conservering van voedsel niet simpel een vorm van technisch ingrijpen om voedsel te verduurzamen was, maar dat ze enerzijds nauw te maken had met de produktiewijzen, het beschikbare arsenaal aan voedingsbronnen, de economische organisatie en de sociale verhoudingen op het platteland, anderzijds met meer culturele factoren zoals kennis van voedingsmiddelen en hun bereidingsmogelijkheden, de vorm van de maaltijden en hun verdeling over de dag, de sociale rituelen en vooral de smaak. Wie heimwee heeft naar het zoveel 'smakelijker' eten van vroeger, doet er goed aan dit boek te lezen. Er was een schrijnend gebrek aan variatie; dat gold niet zozeer de vorm – want voortdurend stampot eten werd vrijwel unaniem lekker gevonden – als wel de ingrediënten, en vooral de noodzaak zich in oogst- en slachtijd aan bepaalde produkten onlangs te eten om ze niet te laten bederven. Bovendien geldt een van de frequentste opmerkingen in de interviews de veel te zoute, ranzige of zelfs vieze smaak van allerlei geconserveerd voedsel in vroeger jaren, groenten zowel als vlees, en zelfs boerenboter. De geïnterviewden kokhalsden er soms nog zichtbaar van. Terecht merkt de auteur op dat de sedertdien opgekomen veredeling van de gewassen ons aan verfijnde produkten heeft doen wennen die vroeger niet in die vorm bestonden. En overall blijkt dat het wekken rond 1925 een echte doorbraak in de conservering heeft bewerkstelligd, die niet alleen de kwantiteit, maar ook de kwaliteit van het geconserveerde voedsel en vooral de smaak diepgaand beïnvloed heeft. Een van de meest opmerkelijke verschillen met vroeger is de drastische vermindering van de massa's zout die toen in het eten terecht kwamen.

Omdat conservering zowel met het produktiesysteem als met de sociale verhoudingen te maken heeft, vallen er globaal een aantal regionale kenmerken in terug te vinden. Op basis van de vragenlijsten onderscheidt de auteur drie regio's: Oost en Zuid, waar door de overheersing van het kleinbedrijf de boeren en hun arbeiders allen even arm waren zodat ook allen gedwongen waren het zelfvoorzieningssysteem te volgen en de conserveringspraktijken er tot ver na de Tweede Wereldoorlog standhielden; Groningen en het Zuidwesten, waar vooral de boerenarbeiders zich in die situatie bevonden; Holland en Friesland, waar om uiteenlopende redenen de zelfvoorziening al aan het begin van onze eeuw aan belang inboette, ja verdween. Terecht wijst de auteur op de grote ontwikkeling van de conserveringstechnieken onder invloed van de voorlichting (huishoudcursussen). Het is frappant te constateren dat de inhoud van die cursussen kennelijk wel van mond tot mond werd doorgegeven, terwijl voorheen een verregaande onkunde heerste over produkten en technieken uit naburige regio's. Is er in de twintigste eeuw dan toch iets veranderd in de nieuwscirculatie, of had de huishoudcursus net genoeg sociaal prestige om vernieuwingen door te drukken?

Jozien Jobse heeft met dit boek een belangrijke bijdrage geleverd aan de herplaatsing in ruimte en tijd van een aantal gebruiken die velen spontaan als ongedifferentieerd 'traditioneel' zullen beschouwen. De vorm die voor dit boek is gekozen maakt het voor ieder leesbaar. Vele foto's, verklarende noten en een register verhogen het begrip en de toegankelijkheid van de tekst. Ten behoeve van de specialist was het misschien een goede gedachte geweest bij wijze van voorbeeld één bladzijde van de interviews letterlijk af te drukken (dus met de interventies van de interviewer erbij, en vermoedelijk nogal eens in dialect), met daarnaast de bewerkte tekst, zodat de gebruiker zich een idee kan vormen van de mate van bewerking – en suggestie – die de uitgeefster er zelf heeft ingebracht. Het gedetailleerde zakenregister zou nog aan bruikbaarheid hebben gewonnen als de culturele aspecten van voeding die in de interviews aan de orde komen er

uitvoeriger in waren verwerkt. Zaken als het ritueel van het opdienen aan tafel (94), gebruiken bij visite (77, 102), het jaarlijks cadeau aan de dokter (235), of het taboe op conserveringsactiviteiten door de vrouw die ongesteld was (67, 230) verdrinken nu enigszins in de tekst. We zouden hetzelfde kunnen opmerken voor specifieke gebaren die thans verdwijnen. En ten slotte voor het sociaal ritueel rond de slacht of bij het inmaken van zuurkool dat men in bijna alle interviews duidelijk terugvindt. Een enkele maal zelfs met het uitgesproken besef dat het om een vast 'ritueel' binnen de jaarkring ging (105). – Willem Frijhoff.

Kleidung – Mode – Tracht. Referate der Österreichischen Volkskundetagung. Im Auftrag des Vereins für Volkskunde und des Österreichischen Fachverbandes für Volkskunde hg. von Klaus Beitz und Olaf Bockhorn. Wien: Selbstverlag des Vereins für Volkskunde, 1987. 317 p., tatr. ill.; ISBN 3-900358-04-4

Binnen de volkskunde is er altijd een zekere spanning aanwezig geweest tussen een stroming die uitgaat van een zuiver wetenschappelijke benadering van het vak en een stroming die zich tot doel stelt niet alleen volkskundige onderwerpen te bestuderen, maar die zich ook inzet voor het behoud of zelfs de herinvoering van oude volksgebruiken (waarachter vaak een verlangen naar een terugkeer naar de eenvoud en harmonie van 'vroeger' schuilt). In Nederland is onder de laatste stroming een deel van de amateur-volkskundigen te rekenen. Wetenschappers hebben hier een dergelijke opstelling al lange tijd geleden afgezworen.

In Oostenrijk is dat niet het geval. Daar onderschrijft in ieder geval een deel van de wetenschappers dezelfde idealen. Dit blijkt weer eens duidelijk uit een aantal bijdragen in de bundel die uitgegeven werd naar aanleiding van het congres over kleding, mode en klederdracht dat daar in 1986 werd gehouden. De voorzitter van de Österreichischer Fachverband für Volkskunde, *Karl Ilg*, verwoordt, als hij in zijn bijdrage ('Die wellenförmigen Bewegungen in Mode und Tracht, ihre Ursachen und Folgen', 45-63) uiteenzet waarom het zo belangrijk is dat klederdracht behouden blijft, de drijfveren van deze groep het duidelijkst: "Bürger, Bauern, Arbeiter, auch Adelige, Professoren und Studenten tragen diese 'Tracht', als Ausdruck und Bekenntnis zu dieser örtlich oder landschaftlich gebundenen Gemeinschaft. In einer Zeit in der wir von Vermassung und Individualismus, von Rücksichtslosigkeit und Heimatlosigkeit bedroht sind, wie nie zuvor, bedürfen wir jener Mittel des Ausdrucks, der Repräsentation, die zur Bodenständigkeit und Gemeinschaft aufrufen und sie sichtbar unterstützen!" (p. 61). In deze trant zijn nog enkele bijdragen geschreven, waaronder die van *Paul Rachbauer*, conservator van het Vorarlberger Landesmuseum, die, zelf in Vorarlberger dracht gestoken, het fenomeen van de in deze streek zeer succesvolle 'Trachtenerneuerung' bespreekt ('Trachtenbewegung und Trachtenerneuerung in Vorarlberg', 177-186).

Deze bijdragen vielen niet bij alle deelnemers in goede aarde, zoals duidelijk uit de bijgevoegde verslagen van de discussies blijkt. De gevoerde discussie gaf zelfs aanleiding tot een na de Tagung op schrift gestelde reactie van de hand van *Olaf Bockhorn* ('Pflege, Tracht und Ideologie – Eine Klarstellung', 281-283). Daarin wijst hij nogmaals op de overeenkomsten tussen de nationaal-socialistische ideologie en de uitspraken van lieden die menen dat klederdracht voor 'Bauernstolz und Heimattreue' staat. Hij is van mening dat het bestuderen van de klederdracht vanuit deze opstelling afgewezen moet worden.

Gezien de manier waarop in de meeste andere bijdragen het verschijnsel kleding behandeld wordt, zal het grootste gedeelte van degenen die een voordracht hielden de opvattingen van Bockhorn hebben onderschreven. *Wolfgang Brückner* (Mode und Tracht. Ein Versuch, 15-43) relateert het verschijnsel klederdracht bijvoorbeeld door erop te wijzen dat het een betrekkelijk nieuw fenomeen is. In de tijd van de Franse revolutie ontstaat volgens hem in de opvatting over kleding een tweedeling. Men meent dat aan de ene kant de snel fluctuerende mode staat en aan de andere kant de altijd dezelfde blijvende (en moreel 'goede') klederdracht. De dragers van klederdrachten doen daarbij veel moeite om aan dit beeld te voldoen en stellen hun kleding zo oud en authentiek mogelijk voor.

Ook *Franz Lipp* ('Trachtenmode, Modetrachten und modische Strömungen innerhalb lebendiger Tracht', 65-74) wijst erop hoe belangrijk het is voor de dragers van klederdracht te weten dat hun dracht eeuwenoud is en niet zal veranderen. De door hem vastgestelde veranderingen die zich de laatste halve eeuw in de dracht van Ausserland hebben voorgedaan zijn door de dragers zelf al vergeten.

Een ander voorbeeld van een dergelijke houding geeft *Maria Kundegraber* ('Weiße und blaue Schürzen', 187-196). De klederdrachtvereniging van Stiermarken geeft in een publicatie aan, aan welke regels de echte Stiermarkense dracht moet voldoen. Een wit schort is voor een Stiermarkense vrouw uit den boze, dat is "unsteirisch und daher unecht". Kundegraber laat echter aan de hand van archivalische en iconografische bronnen zien dat witte schorten in de negentiende eeuw in Stiermarken een grote populariteit kenden.

Niet elke bijdrage was echter toegespitst op de hedendaagse Oostenrijkse klederdracht. Een groot aantal deelnemers beperkte zich tot een zuiver historisch onderwerp. Een van de meest interessante hiervan was de bijdrage van *Klaus Beitzl* ('Votivbilder als Quellen für die Kleidungs-forschung am Beispiel von Vorarlberg', 159-176) die een collectie votiefschilderijtjes gebruikte als bron voor de beschrijving van de dracht van 1750 tot 1900. Deze schilderijtjes kunnen worden gebruikt als een seriële bron. In Vorarlberg zijn er een groot aantal bewaard gebleven over een vrij lange periode en van de meeste zijn ook additionele gegevens bekend (ouderdom van het schilderij, de persoon die erop is afgebeeld). Een tweede 'historische' bijdrage die hier genoemd moet worden is die van *Lois Ebner* ('Kleidung und Tracht in Osttirol im Spiegel archivalischer Quellen', 223-234). Deze gebruikt afbeeldingen, kasboeken van kleermakers, kledingverordeningen, processtukken, huwelijkscontracten en boedelinventarissen om een beeld te krijgen van de dracht in Oosttirol in de achttiende eeuw. Zijn conclusie is dat de kleding van de dorpsbewoners in die tijd steeds meer gaat voldoen aan de eisen die er in de kledingverordeningen gesteld werden. Dorpshoofdman (Rottmann), schoolmeester en pastoor zorgden volgens hem voor de navolging van deze door de centrale overheid opgestelde verordeningen.

Naast de overweldigende aandacht voor klederdracht steken de bijdragen die handelden over meer dan slechts dit ene onderdeel van het geheel van de kleding in aantal mager af. Dit maakt ze echter niet minder interessant. *Roland Girtler* ('Kleidung als Symbol "demonstrativer Müßigganges" bei Sandlern, Zuhältern und Aristokraten', 93-106) onderzocht de kleding van zwerfers, pooiers en aristocraten, drie zeer uiteenlopende groepen die echter één element gemeenschappelijk hebben: ze gebruiken hun kleding om te laten zien dat ze er voor hebben gekozen niet te werken, maar hun tijd met andere (of geen) bezigheden vullen.

Elisabeth Katschnig-Fasch ('Projektionen und Inszenierungen. Überlegungen zu einer geschlechtsspezifischen Interpretation der Kleidung', 127-140) wijst op de rolbevestigende functie van kleding. Mannenkleding symboliseert mannelijke eigenschappen als verstand, dynamiek en kracht, vrouwenkleding eigenschappen als gevoel, geborgenheid en zedelijkheid. Deze tweedeling is volgens haar tamelijk recent. De industriële revolutie maakte het pas noodzakelijk mannen en vrouwen in deze rollen te drukken. Vóór die tijd was het voor mannen en vrouwen veel makkelijker om een andere rol te kiezen en zich daarnaar te kleden. Verder dan dit grove, slechts zijdelings aan de werkelijkheid rakende, schema gaat haar verhaal helaas niet.

Een laatste bijdrage die ik wilde noemen is die van *Edith Hörandner* ('Zur emblematischen Funktion von Kleidung. Bemerkungen zu Trendwenden und Schwerpunktsetzungen, Begriffen und Forschungsfeldern in der Kleidungs-forschung', 107-126). Zij brengt in haar lezing historisch en hedendaags onderzoek samen en ziet klederdrachtonderzoek (terecht) als slechts een deelgebied van het geheel van het kledingonderzoek. Voor haar is kledingonderzoek, op welk deelgebied dan ook, slechts dan interessant als de functie die de kleding vervult in het maatschappelijk geheel onderzocht wordt. Zo ruim geformuleerd zouden ook de ijveraars voor een verdere verspreiding van de klederdracht deze stelling hebben kunnen onderschrijven. Hörandner interesseert zich echter voor geheel andere zaken dan de stimulering van de dracht. Zij wijst erop dat om het functioneren van een bepaald kledingstuk of een bepaalde wijze van kleden goed te kunnen begrijpen er vooral gekeken moet worden naar de taal die men probeert te spreken door middel van

De kleding (tekenfunctie). Deze taal is echter niet direct te verstaan, ze moet gecodeerd worden. Hierbij moet op vijf elementen gelet worden. Kleding geeft uitdrukking aan stand en beroep, geslacht en leeftijd, laat aanpassing of juist protest zien, kan bekoren of afschrikken en duidt ten slotte op gebrek of overvloed.

Klederdracht leeft in Oostenrijk. Dat blijkt uit de snelle verspreiding van klederdrachtgroepen, die zelfs soms resulteerde in de succesvolle herinvoering van klederdracht in streken waar men al tientallen jaren geleden het laatste Dirndlkleid in de mottenballen had gelegd, dat blijkt uit het grote aantal deelnemers aan deze Tagung (meer dan 150) en dat blijkt uit de soms zeer emotionele discussies die daar plaats vonden.

Succesvolle herinvoering van in onbruik geraakte dracht kennen wij niet in Nederland. (Zelfs in de jaren vijftig mislukten hier zulke initiatieven jammerlijk, zoals het geval was met de 'nieuwe Friese dracht'). Ook in andere Europese landen is dit verschijnsel voor zo ver ik weet niet bekend. Het wachten is op een studie die verklaart waarom Oostenrijk in dit opzicht verschilt van de rest van Europa. – Hans van Koolbergen.

Koolbergen, H. van. *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap.* Zutphen: De Walburg Pers, 1988. (Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis). 64 p., graf., tab.; ISBN 90-6011-604-6.

De reeks 'Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis' is bedoeld om amateurhistorici en studenten wegwijs te maken in de deelgebieden van de geschiedenis. De materiële cultuur is in ons land een vrij verwaarloosd gebied en nu de laatste jaren de belangstelling daarvoor groeiende is, verschijnt dit boekje, het tweede deel van de reeks, op een bijzonder gunstig moment.

Onder materiële cultuur wordt in dit cahier verstaan het geheel van voorwerpen waarmee de mens zich omringt. Dit gebied van onderzoek is zo veelomvattend dat de samensteller, om het voorgeschreven kader van de cahiers niet te overschrijden, zich genoodzaakt heeft gezien zich te beperken tot de categorieën huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap. De auteur verdient alle lof voor de wijze waarop hij zich in dit korte bestek van zijn taak heeft gekwetend. De tekst is helder geschreven, logisch opgebouwd en bevat een schat aan informatie. Na een inleiding over de geschiedenis en stand van het onderzoek worden de bronnen die voor de bestudering van de materiële cultuur in aanmerking komen uitvoerig besproken. Niet alleen wordt daarbij uiteengezet welke gegevens men in bepaalde bronnen kan vinden, maar ook wordt ingegaan op de mogelijkheden en beperkingen van deze bronnen. Bij herhaling wordt de beginnende onderzoeker, dikwijls aan de hand van voorbeelden, gewaarschuwd voor mogelijke valkuilen. Ook worden de methoden van bewerking van de bronnen behandeld, waarbij ook aandacht is besteed aan het gebruik van de computer. Zeer instructief is het hoofdstuk waarin, bij wijze van toepassing van het voorafgaande, naar aanleiding van een onderzoek naar het gebruik van tafelbestek in Oirschot wordt gedemonstreerd hoe men een onderzoek kan opzetten en uit de verzamelde gegevens conclusies kan trekken.

Het laatste hoofdstuk mist naar mijn smaak de logische structuur van de voorafgaande hoofdstukken, omdat er een aantal ongelijksoortige elementen in een vrij willekeurige volgorde in zijn samengebracht. Het bestaat uit een goed overzicht van archiefbewaarplaatsen en de zich daarin bevindende archieven die voor het onderzoek van de materiële cultuur van belang zijn; het werd geschreven door F.R.H. Smit. Dan volgt een korte opgave van vindplaatsen van afbeeldingen en voorwerpen, en in aansluiting daarop een rubriek Literatuur, die op zijn beurt gevolgd wordt door een rubriek Bibliografie. Op het eerste gezicht vraagt de lezer zich verwonderd af wat het verschil is tussen beide rubrieken. Bij nadere bestudering blijkt de eerste de publikaties te bevatten die in de voorgaande hoofdstukken werden aangehaald en dus hier als annotatie dienen, en dat verwacht men toch niet op deze plaats te vinden. De Bibliografie, samengesteld door E. Doelman, is een op zichzelf staand oriënterend overzicht van publikaties op het gebied van de materiële cultuur. Ten aanzien van dit onderdeel heb ik een aantal wensen. Deze moeten niet opgevat worden als een verkapte verwijt aan het adres van de samensteller, want de bibliografie is

uitstekend geschikt voor een eerste oriëntatie: de titels zijn weloverwogen geselecteerd en ook de vakhistoricus die op dit gebied niet thuis is, zal er zijn voordeel mee kunnen doen. Ik hoop echter dat de samensteller in een herdruk van dit boekje over meer bladzijden zal kunnen beschikken dan nu het geval was. Volgens haar opdracht heeft zij zich beperkt tot het opnemen van boeken met een inleidend of overzichtskarakter; tijdschriftartikelen mochten slechts bij wijze van uitzondering worden vermeld. Nu zijn er in ons land echter weinig handboeken op dit gebied verschenen, terwijl er wel veel belangrijk materiaal in artikelen is vastgelegd, en het is juist die laatste categorie die voor beginnende onderzoekers dikwijls moeilijk te traceren blijkt te zijn. Voor hen zou het ook van groot nut geweest zijn wanneer de bibliografie als beredeneerde bibliografie was uitgegeven, maar dit zal eveneens wegens het beperkte aantal beschikbare bladzijden een onhaalbare zaak geweest zijn. Misschien kan in een herdruk in een aantal noodzakelijke gevallen toch wel een korte waarschuwende opmerking worden geplaatst. De dissertatie van Oudemans bijvoorbeeld is nog steeds onmisbaar, maar daarom nog niet betrouwbaar. Ook zou er, om nog een voorbeeld te noemen, bij *Honderd jaar plattelandleven in Groningen* op gewezen kunnen worden dat vele antwoorden die van de landbouwers/schrijvers zelf afkomstig lijken te zijn, zonder bronvermelding werden overgeschreven uit het evenmin altijd betrouwbare boek van Dijkema.

Aan mijn grote waardering voor dit boekje doen deze kanttekeningen echter niets af. Het is een uitstekende gids, waarvan zeer velen profijt kunnen hebben. – J.M.G. van der Poel, Wageningen.

Leben mit Brieftauben. Hg. von Bernard Korzus. Bielefeld etc.: Westfalen Verlag, 1984. 381 p., tatr. ill., tab., graf. en krt.; ISBN 3-88918-015-9.

Het onderzoeksproject waarvan dit lijvige boek de neerslag is, startte in 1981. In dat jaar besloot een groep medewerkers afkomstig van resp. de Volkskundliche Kommission für Westfalen, het Westfälisches Museumsamt en enkele andere regionale instituten een tijdelijk samenwerkingsverband aan te gaan ter voorbereiding van een cultuurhistorische tentoonstelling in 1984 over de postduivensport als vrijetijdsbesteding. Dit jaar was mede gekozen vanwege de viering van het dan honderdjarig bestaan van het Verband der deutschen Brieftauben-Liebhaber e. V. Bij de raadslagingen vooraf ontstond al snel het plan aan de tentoonstelling een begeleidende publicatie te koppelen met als centraal thema 'leven met postduiven'. De voornaamste bron voor deze uitgave zou moeten bestaan uit empirische gegevens uit de hoek van de postduivenhouders zelf. Dat men in de oorspronkelijke opzet volledig geslaagd is, blijkt uit hier voorliggende bijzonder fraai uitgevoerde boekwerk. In achttien afzonderlijke bijdragen krijgt men een levendig en rijkgeschaakt beeld van een hobby die in Duitsland erg veel beoefenaars kent, maar buiten deze kringen merkwaaardig genoeg nauwelijks enige bekendheid geniet.

D. Sauermann opent de bundel met een inleiding over de doel, opzet, uitvoering en reikwijdte van het grootschalige tentoonstellings- annex publicatieproject (9-16). *T. Brüggemann* geeft vervolgens een algemeen overzicht van deze sport rondom het 'Rennpferd des kleinen Mannes'. Aan de orde komen in kort bestek het ontstaan van de duivensoort 'postduif', de organisatie in Duitsland van lokale vereniging tot overkoepelende bond, de duiventil, het voer, het overwinteren, het fokken, de opvoeding en training, het klaarmaken van de 'raceduif' voor het prijsvliegen, de organisatie van de wedstrijden, en tenslotte tentoonstellingen en andere verenigingsactiviteiten (17-40). *B. Osterloh* gaat dieper in op de duiventillen: de geschiedenis, de plaats waar ze worden aangelegd, het materiaal waaruit ze worden opgetrokken, de indeling, enz. (41-48). *E.-M. Höper* gaat de geschiedenis na van de postduif van de klassieke oudheid via de middeleeuwen tot heden. Speciale aandacht wordt gegeven aan de postduif in het perswezen, en vooral bij de persdienst Reuter (49-72). *T. Brüggemann* schetst in kort bestek honderd jaar Deutscher Brieftauben-Züchter-Verband. Beschreven wordt o.a. hoe Aken de invalspoort werd waardoor de sport vanuit het moederland België zijn intocht in Duitsland hield, beginnend in de jaren '30 van de vorige eeuw. Bij de oprichting van de bond in 1884 bedroeg het aantal vereni-

gingen 66, nu bijna 8.500. Het totale ledenaantal groeide in dezelfde periode van enkele honderden bij de oprichting tot ca. 100.000 nu (73-172). *D. Sauer mann* besteedt aandacht aan de postduif als militaire boodschapper. Bij de belegering van Parijs door de Duitse troepen in 1870-'71 lukte het de Fransen, in samenwerking met duivenfokkers een boodschappensysteem met behulp van duiven en ballons op te bouwen. Deze goed functionerende verbinding trok toen veel aandacht. Daarom begon spoedig na afloop van de Frans-Duitse oorlog het overleg hoe men de postduiven in het militaire systeem kon betrekken. Zo ontstond er al in 1872 binnen het ministerie van oorlog een directoraat van het militaire postduivenwezen. Tot in de tweede wereldoorlog maakte men gebruik van duiven voor boodschap- en spionagedoeleinden vanuit ofwel het 'Heeresbrieftaubenanstalt' in Berlijn of de 'Militärbrieftaubenstationen' te velde (173-198). *H. Dose* geeft een overzicht van de verspreiding van postduivenverenigingen in Duitsland. De eerste vereniging ontstond omstreeks 1818 in een voorstadje van Luik. Vanwege de verwantschapsbetrekkingen en economische relaties van de Belgisch-Duitse grensbevolking ontstond niet lang daarna ook in Aken een vereniging. Een viertal kaartjes geven de rest van de verspreiding weer, waarbij opvalt dat het Ruhrgebied door de jaren heen altijd het grootste aantal duivensportliefhebbers geteld heeft. De reden daarvan is volgens de schrijfster niet duidelijk (199-207). *D. Sauer mann* bestudeert de namen van de postduivenverenigingen. De ontwikkeling van de naamgeving blijkt zowel de geschiedenis van de duivensport als de betreffende tijdgeest te weerspiegelen (209-220). *Th. Ostendorf* geeft statistische gegevens over de postduiven-hobby anno 1982 (221-242). *U. Krey* richt de blik op een afgebakend gebied: Dortmund en gaat nader in op de vraag waarom de postduivenfok juist in het Ruhrgebied de eerste liefhebbers vond en nog steeds de grootste aanhang heeft (243-255). *S. Pahs* doet hetzelfde voor de stad Essen. Met behulp van kaarten maakt zij de ruimtelijke verspreiding anno 1982 aanschouwelijk en brengt die relatie met gegevens over de betreffende sociale structuur (257-265). *U. Krey* behandelt de postduivensport in een mijnwerkersgemeenschap, met als voorbeeld 05545 'Germania' in Neuasseln. De schrijfster legt een relatie tussen het postduifenthousiasme, zoals dat blijkt uit verenigingsoprichtingen en lidmaatschappen, en de woonsituatie. Deze laatste blijkt voor deze vorm van vrijetijdsbetseding erg belangrijk; demografische veranderingen als gevolg van sanering van woonbuurten kunnen een gevoelige klap betekenen voor het voortbestaan van de duivensport (267-278). *K. Dröge* vraagt aandacht voor het vak- en verenigingsjargon in de postduivenwereld (279-290). *B. Elsner* bestudeert de industrie en handel in het licht van de advertenties in het *Zeitschrift für Brieftaubenkunde*. Gekeken wordt naar het duivenvoer, de sportbenodigdheden, prijzen en medailles, duivensportwinkels, dierenhandelaars, farmaceutische waren en het duiventransport. De duivensport blijkt voor velen niet alleen een hobby maar ook een belangrijke inkomstenbron te betekenen (291-314). *M. Simon* laat postduivenliefhebbers zelf aan het woord. Centraal staan biografische notities, die uit de levensloop van een aantal postduifliefhebbers uit heden en verleden zijn gegrepen (315-356). *H. Dose* (357-363) bespreekt de duif in de volksgeneeskunde, met een aantal voorbeelden van recepten waarin o.a. huid, organen, veren en uitwerpselen als ingrediënten verwerkt waren (365-370) en belicht tevens de duif in de keuken, met een aantal concrete recepten uit drie eeuwen duivenconsumptie: duivensoep, duivenragout, gevulde duif, gesmoorde duif (365-370). *K. Dröge* tenslotte stelde een glossarium samen met de meest gebruikelijke vaktermen in de postduivensport en hun betekenis (371-376).

Al met al geeft dit boek een ongewoon informatief en goed gedocumenteerd beeld van een voor velen onbekende en door nog meer onderschatte manier van vrijetijdsbesteding. Ook voor het onderzoek van het verenigingsleven in het algemeen is deze studie voorbeeldig, in de letterlijke zin van het woord. – R. Fassaert.

<Letzte> *Der letzte Gang – De laatste gang. Totenbrachtum. Gebruiken rond de dood. Westmünsterland–Oost-Nederland.* [Z.pl.]: Kreis Borken, Hamaland-Museum Vreden, Rijksmuseum Twenthe, Heimathaus Münsterland, 1988. 351 p., tatr. ill.

In 1988 en 1989 huisvestten drie streekmusea in Oost-Nederland en Westfalen een voor het grootste gedeelte identieke tentoonstelling over rouwgebruiken. De uitgave van dit boek was daar nauw mee verbonden. Naast een tentoonstellingscatalogus wensten de organisatoren iets dat ook na de tentoonstelling zijn waarde zou behouden. Om de bewoners aan beide zijden van de grens terwille te zijn werden alle teksten in het Duits en Nederlands weergegeven.

Het is een mooie, rijk geïllustreerde uitgave geworden waarin de twee belangrijkste Oost-Nederlandse bijdragen echter over het algemeen slechts oude kennis en meningen herhalen. Het artikel van *H. Hagens* ('Levendens rond de dood', p. 10-125) is een vergaarbak van wetenswaardigheden rond alles wat met de dood te maken heeft. Onderscheid tussen een zeventiende-eeuws of een vroeg-twintigste-eeuws gebruik wordt daarbij nauwelijks gemaakt, gevoel van de opvatting die aan de gehele tentoonstelling ten grondslag lag dat "de meeste rouwgebruiken stelen op een voor-Christelijke traditie. (...) Veel bleef voortleven als bijgeloof (...)" (voorwoord op p.6). Interessante gegevens treft men echter in dit artikel zeker aan, zoals bijvoorbeeld de opmerking over de Achterhoekse adel die nog tot ver in de twintigste eeuw vasthield aan oude begraafgewoonten. Het artikel van Hagen gaat vergezeld van een aantal bijlagen, herdrukken van negentiende-eeuwse artikelen en een interview en een bandtranscriptie uit het Archiv für westfälische Volkskunde.

Het artikel van *H.L.Kok* ('Het ontstaan en de ontwikkeling der kerkhoven in Oost-Nederland', 158-243), hoewel in onderwerp beperkter, lijdt nog meer dan dat van Hagen aan de fixatie op continuïteit. Grote lijnen worden getrokken van heidens Saksenland naar de pre-moderne tijd.

Vergeleken met deze twee artikelen blinken de Duitse bijdragen uit in nuchterheid en zake-lijkheid. Vallen twee van deze artikelen echter buiten het bereik van de volkskunde (respectievelijk "Sterben" und "Tod" in der Mundart des Westmünsterlandes' door *E.Piirainen* en *W.Elling* en 'Karkhoff, vrydthoff, lyck wech. Flurnamen als Zeugnis für Begräbnisstätten und Totenbrauchtum' door *E.Piirainen*), de derde bijdrage (*Burkhard Schwering*, 'In memoriam. Verstorbenenandenken aus menslichem Haar', 324-351) verdient hier nog een korte vermelding. In dit artikel laat Schwering zien hoe de door hem besproken 'haarwerken' passen in de cultuur van de vroege negentiende eeuw. Bij dit artikel treft men nog een groot aantal van deskundig commentaar voorziene afbeeldingen aan. – Hans van Koolbergen.

<Lycanthropy> A lycanthropy reader. Werewolves in western culture. Edited by Charlotte F. Otten. Syracuse (N.Y.): Syracuse University Press, 1986. xvi + 337 p., ill.; \$ 14,95; ISBN 0-8156-2384-4 (pb.).

In deze bundel is een aantal eerder gepubliceerde teksten bijeengebracht over weerwolven, alsmede over ziekteverschijnselen die werden aangeduid met lycantropie. Deze teksten zijn afkomstig van Europese en Amerikaanse auteurs en bestrijken de laatste tweeduizend jaar. Ze zijn gerangschikt in zes secties: 1. medische gevallen, diagnoses en beschrijvingen (uit de zeventiende en de twintigste eeuw); 2. processtukken, historische verslagen en waarnemingen (twaalfde eeuw, de jaren rond 1600 en twintigste eeuw); 3. filosofische en theologische benaderingen van gedaanteverwisselingen (eind vijftiende tot en met begin zeventiende eeuw); 4. tamelijk recente kritische artikelen (voor het grootste deel over de vervolgingen van toverij); 5. mythen en sagen (dat wil zeggen: literaire teksten uit de eerste, twaalfde, veertiende, eind negentiende en begin twintigste eeuw); en 6. allegorie (een laat negentiende-eeuws verhaal). Bij elkaar vormen deze teksten een bonte verzameling waar men zowel passages uit Ovidius' *Metamorfosen* en Petronius' *Satyricon* in aantreft als gedeelten uit de geschriften van demonologen, zoals bijvoorbeeld Kramer en Sprenger, Scot, Bogue en James I. Daarnaast staan beschrijvingen van psychiaters en stukken als van H.R. Ellis Davidson over gedaanteverwisselingen in Noorse saga's, artikelen over demonologie en toverijvervolging van respectievelijk Stuart Clark en Leland L. Estes, alsmede een fragment uit Monters boek over de vervolgingen in de Jura. Iedere afdeling is door de samensteller voorzien van een inleiding. Het boek wordt afgesloten met een drieneenhalf pagina lange bibliografie (waarvan één met studies uit de twintigste eeuw) en een register op namen en onder-

werpen. Het genre reader heeft voornamelijk tot doel studenten en andere geïnteresseerden een aantal basisteksten te leveren. In het licht van het vrij schaarse onderzoek naar het thema weerwolf is Otten in deze opzet geslaagd, al zijn de door haar aangedragen teksten en tekstfragmenten ook vrij eenvoudig via andere werken op het spoor te komen. Het is zelfs raadzaam de originele uitgaven te raadplegen, want terwijl het ene artikel letterlijk is overgenomen, is bij een ander volstaan met een beknopt uittreksel, of zijn bewerkingen of vertalingen gebruikt. De inleidingen bieden daarbij beslist geen hemelbestormende nieuwe inzichten. Otten herkauwtvoornamelijk de door haar geselecteerde teksten en refereert een medische verklaring boven een gedifferentieerde culturele – wat ook al uit de structuur van het boek blijkt. De bundel biedt daarbij vooral een eerste kennismaking met de in het Engels beschikbare opvattingen van intellectuelen over weerwolven en lycantropie, overigens zonder dat deze in hun eigen contexten worden geplaatst. Van in bredere kring circulerende verhalen en medelingen over weerwolven – toch makkelijk te vinden via onder andere volkskundige motiefindexen – of van weerwolfbetichtingen heeft Otten kennelijk nog nooit gehoord. – Willem de Blécourt.

Music hall. *The business of pleasure.* Ed. Peter Bailey. Milton Keynes / Philadelphia: Open University Press, 1986. (Popular music in Britain). xxiii + 166 p., 24 ill., 5 tab.; £8,95; ISBN 0-335-15129-9 (pb.).

De ‘music hall’ is een typisch Engels instituut en het woord laat zich daarom niet goed in het Nederlands vertalen. Het is geen concertzaal en ook niet echt een variététheater. Het zit er zo ongeveer tussen in. Hoewel de music hall dus geen echt Nederlands equivalent kent, is het toch interessant om er via een studie als deze kennis van te nemen, alleen al om erachter te komen wat nu precies de maatschappelijke voorwaarden waren waaronder er in Engeland iets van de grond kon komen wat hier kennelijk niet kon.

Om wat voor een verschijnsel gaat het precies? In het kort gaat het om het volgende. In bepaalde Engelse pubs was het al van oudsher een vaste traditie dat men er niet alleen dronk en praatte maar dat de aanwezigen ook zongen en musiceerden. De tijd van de industrialisatie bracht maatschappelijke ontwikkelingen met zich mee die zijn samen te vatten onder de begrippen expansie en differentiatie. Op het vlak van de pubtradities zorgden deze tendenties ervoor dat in sommige goed draaiende etablissementen het muziekaspect zich begon te verzelfstandigen. De pub-eigenaars merkten namelijk dat het juist dit aspect was dat publiek trok en dus de afzet verhoogde. Eerst ontstonden er zo aparte verhogingen in de hoek van de pub, daarna speciale ruimtes voor ‘harmonic meetings’, vervolgens verbouwde men de pub zodanig dat het toneel-element ging domineren, en tenslotte werden er speciaal voor dit doel ontworpen theatergebouwen neergezet. De kastelein werd dus gaandeweg grootondernemer. Zo ontwikkelden zich de ‘pub-singsongs’ via ‘singing saloons’ en ‘free and easies’ tot echte music halls, min of meer parallel aan de ontwikkeling van huisatelier tot fabriek.

De eerste echte music hall dateert uit de jaren vijftig van de vorige eeuw, gevolgd door een ware ‘take-off’ in de volgende decennia. In 1870 telde alleen al Londen 31 music halls, tegen 384 in de rest van het land. De opening in 1885 van het monumentale ‘London Pavilion’ kondigde het tijdperk aan van de zogenaamde ‘de-luxe hall’ of ‘variety theatre’. Hiermee was tevens het laatste ontwikkelingsstadium bereikt. Qua accommodatie bestond er nauwelijks nog enig verschil met het gewone theater (bv. gefixeerde zitplaatsen, interne scheiding tussen soorten publiek, tussen publiek en artiest, enz.). De music hall vergde nu zoveel investeringen dat bedrijfsmatige opzet noodzakelijk werd.

Deze studie bestaat uit zeven afzonderlijke bijdragen. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze de schijnwerper vooral richten op de zakelijke kant van de music hall. Redacteur P. Bailey opent de reeks bijdragen en geeft een uitgebreid historiografisch overzicht. Zijn conclusie is dat onderzoek tot dusver onomstotelijk heeft aangetoond dat de music hall de plaats was waar, in een periode van diepe structurele maatschappelijke veranderingen, nieuwe vormen van culturele hegemonie, klassebewustzijn en economische wedijver werden uitgetest. De music hall ging ogenschijnlijk

alleen over plezier en vermaak, maar de ontwikkeling van haar speciale estetik werd bepaald door de structuren van de music hall als 'business', aldus de schrijver (viii-xxii). *J. Earl* vraagt vervolgens aandacht voor de meest materiële kant van het verschijnsel: de accommodatie, het gebouw zelf. Speciale nadruk ligt op de periode 1840-1875, de meest kritische periode in de opkomst van de music hall. In deze periode groeit het verschijnsel van pub met maximale inbreng van het publiek tot variététheater waarin de participatie van de bezoeker gereduceerd wordt tot louter toeschouwer. Interessant is in deze ontwikkeling steeds de wisselwerking tussen architectuur en communicatievormen (1-32). De bijdrage van *P. Bailey* staat in het teken van de eigenaar-ondernemer ten tijde van de sterke aanwas van music halls in de regio Londen (1860-1885). Bailey schetst zijn manier van zaken doen, zijn relaties tot de artiesten, tot het publiek, tot de gemeenschap, enz. In deze relaties stond vaak 'vriendschap' centraal, of liever: werd het begrip 'vriendschap' uit marketing-overwegingen bewust gekoppeld aan het music hall-image (33-52). *J. Crump* richt de blik op de specifieke sociale en economische omstandigheden rond het ontstaan van de music hall van Leicester. Zijn conclusie is dat al bij de opening van de Leicester music hall in de zestiger jaren van de vorige eeuw deze eerder een doorgeefluik was van de nationale dan van de plaatselijke en regionale cultuur (53-72). *D. Höher* geeft een analyse van het soort publiek dat in de periode 1850-1900 in Noord-Engeland en Schotland de music hall regelmatig placht te bezoeken. Op basis van kwantitatieve gegevens uit branden en andere calamiteiten rond music halls komt zij tot de conclusie dat in de jaren '90 de hallen hoofdzakelijk werden bezocht door de arbeidende klassen en de onderste middenklassen die de cultuur van de arbeiders deelden. Tegen het eind van de eeuw vond er een toenemende sociale splitsing plaats als gevolg van een uitgekiend systeem van prijsklassen (73-92). *L. Rutherford* construeert een sociaal en ideologisch profiel van het beroep van music hall-artiest. Speciale nadruk krijgt de relatie tussen enerzijds de sociale achtergronden van de artiest en zijn beroepsomstandigheden en anderzijds het veranderende economische klimaat en de doelen van de organisaties die de artiesten als gevolg daarvan stichtten (93-117). *S. Pennybacker* behandelt de strijd van de music halls in Londen om de benodigde gemeentelijke vergunningen te krijgen en die van hun tegenstrevers, de hervormingsgezinde lobbies, dit alles ten tijde van de nieuwe vergunningenpolitiek van de in 1888 aangetreden London County Council. De strijd ging dus tussen winst en morele waarden, en wel in een tijd dat de Londense music halls de belangrijkste instituten waren geworden van populaire cultuur (veertien miljoen jaarlijks verkochte kaartjes op een aantal van 35 music halls in 1890). Duidelijk blijkt dat de music halls in deze jaren hun image gingen opvijzelen door bijvoorbeeld het drankgebruik binnen de perken te houden, en ook door het programma te veranderen in de richting van sketches en revues. Deze bewuste verschuiving was vooral gericht op het groeiende percentage middenklassers onder het publiek (118-140). *Chr. Waters* tenslotte bestudeert de geschiedenis van het 'Palace of Varieties' in Manchester, dat werd gebouwd in de jaren negentig van de vorige eeuw. Deze hall was bedoeld grootser en respectabeler te zijn dan alle vorige halls. Achter deze respectabele façade verborgen zich echter een aantal opportunistische zakenmensen die vóór alles hun investering wilden veilig stellen. De strijd rond de vergunningen voor dit pretpaleis laat duidelijk de worsteling zien tussen kapitalisme en moraal, tussen vrije tijd en respectabiliteit, en tussen populaire cultuur en de staat. Liberale moraal en andere, nonconformistische, oppositie tegen dit vermaak blijken dan heel vaak de werkende klasse in de armen te drijven van het opkomende laatnegentiende-eeuwse neo-conservatisme (141-161).

Samenvattend tonen de diverse bijdragen duidelijk aan hoe in de opkomst van de music hall eigenlijk de ontwikkeling van de gehele Engelse negentiende-eeuwse samenleving wordt gesymboliseerd: de toenemende arbeidsverdeling, de tendens van klein- naar grootschalig, de groeiende scheiding tussen werk en vrije tijd, de ontwikkeling van self-entertainment naar entertainment georkestreerd door ondernemers, en de steeds grotere greep van 'business' op het leven van alledag.

De vraag in het begin gesteld, waarom er in Nederland geen music halls vergelijkbaar met die in Engeland ontstaan zijn, kan dan nu beantwoord worden door niet alleen te wijzen op onze heel anders geaarde kroeg-traditie, maar ook op de bij ons veel later intredende industrialisering, me-

chanisering en commercialisering van het dagelijkse leven. Terwijl er zowel in de Engelse grote steden als in de provincie music halls ontstonden, zijn onze daarmee enigszins te vergelijken vari  theaters slechts een marginale stedelijke aangelegenheid gebleven. Toen bij ons dit type amusement opkwam, was dat in een tijd dat er al veel concurrentie op het gebied van amusement en vrijetijdsbesteding in de lucht hing: de cinema, de radio, de grammofoon, de sport. In Engeland was de music hall al veel langer een wijd verspreid en gevestigd instituut en kon hij daarom de opkomende concurrentie veel beter aan. Pas in de jaren '50 van onze eeuw verdween de music hall in Engeland van het toneel. De music hall hebben we dus niet gekend in Nederland, maar wel de uit het soci  teitswezen opgekomen schouwburgen en concertzalen. Deze stonden echter in de eerste plaats in dienst van de kunst en de goede smaak, niet in die van de commercie. Studie van de Nederlandse situatie op dit punt moet hier echter meer duidelijkheid in verschaffen. Na lezing van deze bijzonder degelijk en stimulerend opgezette bundel is dat zonder meer een 'must'. – R. Fassaert.

Oost-Nederland in de negentiende eeuw. Het moderniseringsproces in Drenthe, Overijssel en Gelderland in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Red. Wantje Fritschy en Leo Douw. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1988. (Regionale geschiedenis van Nederland, 3). 116 p., foto's, tab., krt.; ISBN 90-6256-603-0.

Vanaf het einde van de jaren '70 loopt er bij de vakgroep Economische en sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam een onderzoeksproject naar de 'eigen' aard van de Oost-nederlandse samenleving, en wel in het bijzonder naar de veranderingen die er zich in de negentiende eeuw in hebben voltrokken. Het onderzoek resulteerde in tientallen scripties en werkstukken, waarvan er hier zeven in artikelvorm zijn gebundeld. Vier ervan gaan over ontwikkelingen die zich in Drente afspeelden, twee betreffen Overijssel en   n Gelderland. Het zijn heldere en voorbeeldig met literatuur onderbouwde studies over het moderniseringsproces dat in de negentiende eeuw op diverse maatschappelijke terreinen op gang kwam, zoals op het gebied van de infrastructuur, de criminaliteit, het sociale protest. Een aantal studies verdient hier afzonderlijk te worden genoemd. In zijn analyse van de factoren die het moderniseringsproces in Drente belemmerden, gaat *Nico Dros* met name in op de veelvuldig aangehaalde behoudzucht van de Drenten. Pas aan het einde van de vorige eeuw vond er op grote schaal en onder druk van buitenaf (zoals de agrarische crisis, de opkomst van de kunstmest) een verandering van de samenleving plaats (13-26). *Joke van der Meer* schetst de veranderingen in de rol van de boerinnen op het Drentse zand (van produktieve naar meer reproductieve taken) en de gevolgen daarvan voor de positie van de vrouw (27-42). *Marian de Vries* analyseert het huwelijks- en voortplantingsgedrag in Hellendoorn alsmede de veranderingen die zich daar in de loop van de negentiende eeuw in voordeden (99-114). — Jozien Jobse.

Pleij, Herman. *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd.* Amsterdam/Leuven: Meulenhoff/Kritak, 1988. 439 p., talrijke ill.; f59.50; ISBN 90-290-3741-5.

De sneeuwpoppen van 1511 is een opmerkelijk boek. Bepaald verrassend is de grote variatie aan thema's, die Pleij nu eens met veel gevoel voor detail, dan weer met een grotere greep presenteert. Aan interpretaties ontbreekt het evenmin, al doen zich hier ook meteen de grootste problemen voor. Om met enkele details te vervolgen: omslag en titelpagina zijn van verschillende ondertitels voorzien. De bovenvermelde ondertitel van de titelpagina is op de omslag gereduceerd tot *Stadscultuur in de late middeleeuwen*, een wat mij betreft te prefereren 'oplossing' van literatuur in cultuur. Van de ruim vierhonderd bladzijden die het boek telt, zijn er ongeveer tachtig met bijlagen, noten, literaturopgave en register. De tekst van Pleij is rijkelijk voorzien van toepasselijke illustraties. Alleen niet van de bewuste sneeuwpoppen, want daarvan zijn geen afbeeldingen overgeleverd.

Hoe gaat Pleij te werk? Hij begint zijn ontdekkingsstocht bij een sneeuwpoppenfeest in te Brussel in de barre winter van 1511. Verspreid door de stad vinden ruim honderd poppen te bewonderen, zoals een Hercules, een vechtolifant, naakt vrijende gelieven, een hoer, dobbelaars en een bedelmonnik. Wie waren de makers van deze poppen, met welke bedoelingen waren ze gemaakt en wat was hun uitwerking op het publiek? De beantwoording van deze vragen blijkt verre van eenvoudig te zijn. Maar dat hindert niet, want eigenlijk gaat het Pleij niet primair om het sneeuwpoppenfeest zelf als wel om de toenmalige stadscultuur waar dit feest deel van uitmaakte. Zo interesseren hem de verschillende culturele tradities en hun wisselwerking binnen de stad en vooral ook de invloed van produkten van verbeelding op het dagelijks leven en de opinievorming van diverse bevolkingsgroepen. En juist deze verbreding naar stadscultuur als zodanig maakt verdieping van kennis over het sneeuwpoppenfeest mogelijk. Waar dit feest door Pleij als aantrekkelijk uitgangspunt voor de ontdekking van stadscultuur wordt geafficheerd, blijkt evenzeer het omgekeerde op te gaan.

In het inleidende hoofdstuk biedt Pleij al direct zicht op de routes waarlangs de tocht zal gaan en de obstakels die onderweg zullen opdoemen. Wat betreft de Brusselse sneeuwpoppen van 1511 zijn slechts een door de stadsrederijker Jan Smeken vervaardigd en door Thomas van der Noot na afloop van het feest gedrukt gedicht en een korte reactie hierop van een kroniekschrijver bewaard gebleven. Daarnaast baseert Pleij zich voor sneeuwfeesten en voor stadscultuur in het algemeen op literatuur en kunstvoorwerpen en op bronnen als stadsrekeningen en reisverslagen. Het gaat echter in dit hoofdstuk niet alleen om bronnen maar ook om begrippen en daarmee verbonden benaderingen die verderop een centrale rol zullen blijken te spelen. Het zijn met name de begrippen volks- en elitecultuur, stads- en burgercultuur, beschaving en beschavingsoffensief die de richting aangeven. Overigens moet de lezer het veelal stellen zonder een nader houvast in de vorm van begripsomschrijvingen. Zo blijft de onderlinge relatie en afbakening tussen cultuur en beschaving een wat ongewisse zaak. Wel is duidelijk dat Pleij een ruimer cultuurbegrip hanteert dan de bekende cultuur met een hoofdletter. Zijn speurtocht betreft vooral de ontwikkeling van "een eigen en eigenzinnige burgercultuur" (p.36), een ontwikkeling die hij in termen van een planmatig beschavingsproces of, anders gezegd, van een beschavingsoffensief wil interpreteren.

Met de sneeuwpoppen als uitgangspunt gaan de beide volgende hoofdstukken over kou en de verbeelding van de winter en over de vertekening van de wereld. Die vertekening of omkering is uitbundig aanwezig in de tekst van Smeken, die in Pleijs boek als bijlage is opgenomen. Na al eerder te hebben vastgesteld dat de makers van de sneeuwpoppen ook onder de plaatselijke kunstenaars gezocht dienen te worden en dat van overheidswege maatregelen waren getroffen om beschadiging tegen te gaan, plaatst Pleij thans de in Smekens sneeuwpoppendicht ruimschoots voorhanden passages over ongelimiteerde en dus ongepaste seks en stront in het kader van een 'burgerlijk' beschavingsoffensief. Dit thema wordt breder uitgewerkt in de daarop volgende hoofdstukken over stedelijke beschavingsbewegingen, over de organisatie van het beschavingsoffensief in Brussel en over de drukpers als beschavingsmedium. Het zijn stuk voor stuk hoofdstukken met een schat aan informatie. Dat geldt niet minder voor de beide volgende hoofdstukken over genot en levenslust – met naar meer smakende uitstapjes naar de natuur: waar blijft een Nederlandse studie à la Keith Thomas? – en over liefde, huwelijk en gezin. Daarna keren we terug naar de Brusselse sneeuwpoppen, ditmaal om te ontdekken dat ook de politieke actualiteit en het dagelijks leven in beeld zijn gebracht. In het slothoofdstuk over stadscultuur en burgermoraal waagt Pleij zich aan een schets van culturele ontwikkelingen in Brussel over een periode van een twee eeuwen, tot en met het bewuste sneeuwpoppenfeest. Dan blijkt dat hij twee beschavingsoffensieven wil onderscheiden. Het eerste, ingezet in de loop van de veertiende eeuw door en binnen de burgerij, resulteerde rond het einde van de vijftiende eeuw in een als zodanig herkenbare burgercultuur, die getuigde van een stedelijk bewustzijn, van elan, vernieuwing, ondernemingszin en doelmatigheid. Het latere sneeuwpoppenfeest wil Pleij dan zien als onderdeel van een tweede beschavingsoffensief dat van de kant van patriciërs, gezeten burgerij en de stedelijke intelligentsia – de elite – was gericht op de massa van halfgeletterden – het volk.

Daarmee komt een eind aan de hier al te summier weergegeven ontdekkingsstocht. Onderweg heeft Pleij de lezer al herhaaldelijk gewezen op obstakels: dat zijn met name het gebrek aan bronnen en de problemen bij de bronneninterpretatie. Daar wil ik trouwens aan toevoegen dat bijvoorbeeld oud-rechterlijke, notariële en kerkelijke archieven relevant, nog onbenut materiaal zullen bevatten. Er doen zich echter ook enkele andere hobbels voor die Pleij niet als zodanig signaleert. Die hebben te maken met zijn gerichtheid op burgercultuur, met het door hem gehanteerde perspectief van beschavingsoffensieven en met een zekere ambivalentie in de gekozen opzet. Om met de laatste te beginnen: ik doel hier niet zozeer op de al eerder aangestipte kwestie van de sneeuwpoppen als uitgangspunt voor stadscultuur of (ook) andersom, maar op een ambivalentie aangaande de te onderzoeken periode. De schijnwerper staat immers gericht op de periode rond 1511, maar de conclusies strekken zich ook uit over de eeuwen ervoor. Als de lezer al niet het spoor uit die vroegere eeuwen bijster raakt, dan voelt hij toch wel behoefte aan een nadere onderbouwing van wat Pleij betitelt als het eerste beschavingsoffensief van de burgerij. Dan de gerichtheid op burgercultuur: wat Pleij aanvankelijk als stadscultuur aankondigt blijkt steeds meer het stempel van burgercultuur te krijgen. Dit is misschien terecht, maar toch komt het mij voor dat met name het aandeel en de invloed van de kerk onderbelicht zijn gebleven, juist waar het gaat om veranderingen in het denken en doen inzake de natuur, leven en dood, liefde en huwelijk. Juist op deze terreinen mag een zekere parallelle of gelijkgerichtheid in opvattingen en disciplineringspogingen van kerkelijke zijde en van de kant van de burgerij worden verondersteld.

Ten slotte het door Pleij gekozen perspectief van beschavingsoffensieven. Afgezien van de niet door hem opgehelderde verhouding tussen cultuur en beschaving, doet zich iets wat mij betreft veel moeizamer voor bij het hanteren van dit perspectief. Want wanneer is er sprake van een 'offensief', wordt deze term gereserveerd voor een doelbewust streven naar gedragsverandering? Als dat het geval is, dan zou slechts een deel van de civilisatieprocessen worden bestreken. En indien de term ruimer wordt opgevat is hij misleidend. Voorts is er het ook in dit boek levensgroot opdoemende probleem, hoe precies valt vast te stellen wie wilde 'beschaven'. Te vanzelfsprekend wordt zoiets als een beschavingsoffensief geponoerd zonder dat nauwkeurig wordt – of misschien ook wel kan worden – aangegeven wie wat voor wie op het oog had en waarom. Verder wil ik ervoor pleiten dat meer ruimte wordt gegund aan het niet als zodanig geplande en bedoelde, en minder de nadruk wordt gelegd op veronderstelde 'behoefte' – behoeften die door Pleij worden opgevoerd als motor van het beschavingsoffensief. Het leven, en dus de cultuur, laat zich nu eenmaal niet simpel vatten. En tot die gevolgtrekking draagt juist ook het zo rijke boek van Pleij volop bij. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Popular culture in the Middle Ages. Ed. Josie P. Campbell. Bowling Green, Ohio: Bowling Green State University Popular Press, 1986. 157 p.; ISBN 0-87972-339-4.

Het bundelen van reeds eerder gepubliceerde artikelen is een populaire sport in de Verenigde Staten, die echter gerust met een kritische geest benaderd mag worden. Een fraai gebonden boek suggereert een wetenschappelijke respectabiliteit en een schijn van samenhang in wat soms niet meer is dan een verzameling toevalstreffers rond een gemeenschappelijk lemma. Iets dergelijks is met dit werk aan de hand. Het bundelt vijftien bijdragen, waarvan twaalf reeds eerder in de *Journal of popular culture*, jaargang 14 (1980), verschenen waren. De editor heeft het zich dus niet ongemeen moeilijk gemaakt, en al staan er diverse aardige zaken in, haar argeloze uitspraak aan het begin van de inleiding dat zij bij het zoeken naar geschikte artikelen het idee van een gemeenschappelijk thema al spoedig heeft laten vallen "as impractical and possibly too restrictive" geeft onmiddellijk aan dat we hier geen intellectuele hoogstandjes moeten verwachten. Wat dan wel? Een reeks steeds korte – en vaak te korte – opstellen over de propagandafunctie van het kerkportaal (Charles F. Altman), monsters als voorteken (Norman R. Smith), het volkse beeld van de vrouw (Maureen Fries; Shirley Marchalonis), de vrouw als middelares in Middelengelse romans (Caroline D. Eckhardt), de middeleeuwse fabeltraditie (Evelyn S. Newlyn), Schotse achternamen als bron voor kennis van migratie, beroepen en andere sociaal-culturele dimensies

(W.F.H. Nicolaisen), het sacramentsdrama en zijn invloed op het wereldbeeld van de middeleeuwse kinderen (D. Thomas Hanks Jr.), de Engelse dramacycli (Josie P. Campbell), enz. Erg veel meer dan een grote eruditie spreekt uit dit alles niet. Het artikel van Elizabeth Tucker over middeleeuwse toverij wordt ontsierd door een modieuze en ondoordachte parallel met de praktijken uit films als 'Rosemary's Baby' en 'The Exorcist', die de auteur zonder met de ogen te knippen als een continuïteitsverschijnsel over vijf eeuwen heen interpreteert. Al even oppervlakkig is de relatie die John M. Theilmann tussen pelgrimage en toerisme legt. Alleen het laatste en kortste artikel, dat van Bruce A. Rosenberg ('Was there a popular culture in the Middle Ages?', 152-157), laat zien dat de theoretische reflectie door de Europese mediëvisten over zin of onzin van het gebruik van het begrip volkscultuur niet volledig aan de Amerikanen is voorbijgegaan, al neemt de auteur niet de moeite hen te citeren. Al evenmin hebben de editor en de veertien voorafgaande auteurs bij de herdruk van hun bijdragen in dit boek, zes jaar na de eerste publicatie, de moeite genomen met Rosenbergs overwegingen hun voordeel te doen. Een gemiste kans. – Willem Frijhoff.

Ronzeaud, Pierre. *Les représentations du peuple dans la littérature politique en France sous le règne de Louis XIV.* Aix-en-Provence: Université de Provence (29, avenue Robert Schuman, 13621 Aix-en-Provence Cedex 1), 1988. 426 p.; Ffr 220,-; ISBN 2-85399-179-2.

Er zijn van die thema's die, hoewel niet uitdrukkelijk geformuleerd, toch zo'n centrale rol spelen in de gangbare verklaringsmodellen van het wetenschappelijk onderzoek dat ze door allerlei onderzoekers onafhankelijk van elkaar worden opgepakt. Een daarvan is de notie 'volk'. Gelijktijdig schreven zowel Geneviève Bollème (zie *Volkskundig Bulletin* 13 nr. 1 (1987) 121-122) als Pierre Ronzeaud daar een studie over, klaarblijkelijk zonder elkaars projecten te kennen. Ronzeaud heeft in de onlangs verschenen bewerking van zijn reeds in het voorjaar van 1985 verschenen dissertatie ook niet de moeite genomen Bollèmes studie te verwerken. Dat is zowel begrijpelijk als jammer. Begrijpelijk, want Bollème schreef veeleer een intellectueel, geleerd pamflet dat schijnbaar moeiteloos alle perioden en de hele wereld omspant, terwijl Ronzeaud op basis van een naar plaats en tijd beperkte, maar daarbinnen zeer volledige documentatie een doorwrochte studie produceerde volgens de regels van de universitaire literatuurwetenschap. Tegelijk is dat jammer, want het brede fresco van Bollème geeft veel duidelijker aan hoe fundamenteel dubbelzinnig de polysemische notie 'volk' vanaf het allereerste begin, en in schier alle talen, is geweest. 'Volk' staat immers zowel voor de totaliteit van een in geografisch of politiek bepaalde groep (*gens, natio*; de bevolking) als voor de sociaal gezien onderste lagen daarvan (*vulgus*; het gewone volk, het grauw); in elk van de twee gevallen kan het woord volkomen verschillende connotaties bezitten; tenslotte worden elementen van beide betekenissen nogal eens tot één complexe begripsinhoud samengesmolten. Ronzeaud blijft wat angstvallig binnen zijn eigen periode en brengt de lezer daardoor af en toe in de verleiding als kenmerkend voor die periode en haar politieke conjunctuur te beschouwen wat, getuige Bollème, in het semantisch veld (de betekenisstructuur) van de notie zelf besloten ligt.

Wat Ronzeaud aan breedte verliest, wint hij echter aan diepte. Het woord 'volk' is niet door de zeventiende eeuw uitgevonden, maar het gebruik ervan is in die periode wel aan een evidente inflatie onderhevig geweest. In het eerste deel van zijn studie laat Ronzeaud zien hoe het orerend, illustrerend en schrijvend deel van de Franse natie tijdens de eindeloze regeringsperiode van Lodewijk XIV (1643-1715) schier unaniem en met een opmerkelijk doorzettingsvermogen de notie 'volk' met een geheel aan negatieve connotaties is gaan beladen, zodat er gaandeweg een soort *topos*, een gemeenplaats ontstond, waarbij het simpele gebruik van de term 'volk' een waaiervan pejoratieve eigenschappen opriep: laag, grof, ruw, vuil, lomp, serviel, vrijpostig, liederlijk, rumoerig, ongemanierd, wankelmoedig, onbetrouwbaar, gewelddadig, lichtgelovig, enz. Systematisch exploreert Ronzeaud de verschillende contexten waarin het 'volk' door de representanten van de hofcultuur met specifieke groepeeigenschappen werd beladen: de politieke beeldwereld, het arbeidsmilieu, het armoedeprobleem, oproeren, de publieke opinie, enz. Overigens is niet de ne-

gatieve begripsbepaling zelf kenmerkend voor de periode, maar de discriminerende wijze waarop zij door de welopgevoede en welonderrichte elites werd gebruikt om een sociale hiërarchie te creëren en de uitsluiting van het volk van de politieke macht te rechtvaardigen. Het amorf volk was immers niet alleen inferieur, maar ook onbekwaam tot een verantwoordelijke deelname aan het bestuur van het land. In een tweede deel onderzoekt Ronzeaud de beeldwereld waarmee aan de voorstelling van het 'volk' vorm is gegeven, zoals de dieren- en plantensymboliek, of de identificatie van het volk met het cliché van de grove en ruwe boer, dichtbij het land en de natuur (en dus ver van de hoge cultuur). Tenslotte bespreekt hij uitvoerig de sociale metaforen waarbinnen het volk gestalte krijgt: de organische metafoer van de samenleving, de architectonische (het politieke lichaam als bouwwerk) of de paternalistische (waarbij het volk als kind wordt beschouwd), de metafoer van het lichaam en zijn ziekten (welke zich overigens vaker dan de andere metaforen tegen de tiran als verslinder van het volk kan keren en daarom aan het eind van de periode terrein verliest), of die van het ras.

Ronzeaud heeft de collectieve voorstellingswereld die zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Frankrijk aan de notie 'volk' heeft gehecht willen onderzoeken, niet de feitelijke levensomstandigheden van dat volk, dus niet de mate waarin die voorstellingswereld aan enigerlei 'realiteit' zou hebben beantwoord. Wel wijst hij er terecht op dat die door een baatzuchtige elite gesmede collectieve voorstelling tot op zekere hoogte door het 'volk' zelf moet zijn geassimileerd, ook al blijft die assimilatie voor de historicus grotendeels onkenbaar: het 'volk' is volgens de metafoer van het kind (*in-fans*, d.w.z. wie niet kan spreken, om het beeld van Michel de Certeau te volgen) immers juist die sociale groepering welke niet in staat is een coherent verloop op te bouwen en dus ook geen rechtstreeks her-kenbare sporen in de geschiedenis na kan laten. De geschiedenis van het volk ligt dan ook besloten in het beeld dat de schrijvende elite ervan wenste te geven. Ronzeaud heeft die methodologische beperking zeer letterlijk genomen en ook geen poging gedaan om naar de receptie van het begrip in andere sociale milieus dan die van de schrijvende elite te zoeken. Daarbij beschouwt hij impliciet, met de in Frankrijk gebruikelijke slordigheid, alwie *in* het Frans schreef of werd vertaald als schrijver *uit* Frankrijk. De Nederlandse lezer zal bijvoorbeeld niet zonder verrassing Spinoza, Mandeville en Tyssot de Patot in het corpus van gebruikte auteurs aantreffen. Niettemin heeft Ronzeaud een boeiende studie geschreven over een sleutelbegrip uit de geschiedenis van de moderne tijd. Al lezend beseft men hoezeer de beeldvorming uit vroeger eeuwen nog in onze eigen begripsinhouden doorwerkt, ondanks de breuk die volgens sommigen door de Revolutie in de begripsontwikkeling zou zijn teweeggebracht. Het zou te wensen zijn dat ook voor Nederland een dergelijke studie beschikbaar kwam.

De literatuurlijst tart helaas alle regels van duidelijkheid en precisie die Nederlandse docenten hun studenten proberen in te hameren, en wemelt van de zeffouten. Een register miste ik node. – Willem Frijhoff.

Russell, Dave. *Popular music in England, 1840-1914. A social history.* Manchester: Manchester University Press, 1987. xvi +303 p., 15 ill., 6 tab.; £27,95; ISBN 0-7190-2233-9 (geb.).

Het begrip 'populaire muziek' definieert Russell heel simpel als: muziek die aangeboden wordt aan en geconsumeerd wordt door de meerderheid van de bevolking. Als we het dus hebben over de populaire muziek van de vorige eeuw, dan bedoelen we de muziek van de arbeidende klassen, want die vormden verreweg de meerderheid van de toenmalige samenleving. Wat Engeland betreft, bestond deze meerderheid omstreeks 1900 nog uit mensen die per jaar minder dan £200 verdienden en hooguit een lagere schoolopleiding hadden gevolgd. Interessant is het dus wat voor muziek deze meerderheid voorgeschoteld kreeg respectievelijk tot zich nam.

Boeiender nog wordt het als blijkt dat uitgerekend over deze zo brede muziekcategorie heel weinig uit de contemporaine onderzoeksliteratuur bekend is. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de zgn. 'klassieke' muziek en volksmuziek heeft de muziek van de breedste lagen van de bevolking

nauwelijks aandacht gekregen. Russell zoekt de reden daarvan in de klasse waaruit onderzoekers gewoonlijk afkomstig waren: de bourgeoisie. Deze stelde om begrijpelijke redenen belang in de muziek van de eigen klasse, de ernstige 'kunst' muziek, maar ook – om weer heel andere redenen – in de tegenpool daarvan: de volksmuziek, de muziek van de zgn. 'gewone' plattelandsmens. In de muziek van de brede massa was de bourgeoisie niet in het minst geïnteresseerd. En door deze desinteresse werd deze muziek kennelijk ook niet waargenomen, en behoorde daarmee ook niet tot de 'echte' werkelijkheid. Terwijl het fenomeen populaire muziek dus al in de vorige eeuw een cultuurfactor van de eerste orde was, 'bestond' het veel minder dan de ernstige muziek en de volksmuziek, die beide een verhoudingsgewijs zeer klein aandeel hadden in het totale muziekleven. Om dezelfde reden, meent Russell, komt in deze wetenschappelijke aandacht de laatste decennia snel verandering: de brede lagen van de bevolking gaan nu zelf deel uitmaken van het onderzoekersgilde. Vandaar ook nu dit boek.

De studie bestrijkt het tijdvak 1840-1914, de periode die Russell aanmerkt als de periode van de massificering van de muziekcultuur in Engeland, de tijd dat er sprake werd van een soort van muzikale 'volksbeweging'. Plaats van handeling: de Engelse klassenmaatschappij, en daarbinnen vooral de urbane en geïndustrialiseerde streken, met als concentratiepunten: Yorkshire, Londen, en de andere grotere Engelse steden en industriegebieden.

Op grond van een synthese van contemporaine tijdschriften, verenigingsarchivalia en de bestaande literatuur schetst Russell vervolgens in drie secties de sociale geschiedenis van deze vaak nog met enig *dédain* als 'triviaal' gekwalificeerde muzieksoort. De drie onderdelen weerspiegelen drie brede categorieën in de populaire muziek die in de onderzochte periode naast elkaar tot ontwikkeling kwamen. Ze werden respectievelijk op gang gebracht door (a) filantropische hervormers en opvoeders, (b) de commercie en (c) de gemeenschap zelf. Russell behandelt dan elke categorie afzonderlijk naar drie algemene tendenties: (1) expansie, (2) diversificatie en (3) nationalisering. Deze tendenties komen dan ruwweg overeen met de opeenvolgende periodes 1845-1875, 1875-1890 en 1890-1900.

Het eerste tijdvak, de expansieperiode, spreekt min of meer voor zichzelf: al het bestaande begint zich geleidelijk uit te breiden. In de tweede periode ontstaat er een sterke diversificatie van stijlen, genres en instituties. De derde periode geeft een proces te zien waarbij sprake is van een toenemende uniformering in smaak en repertoire, die alle locale en regionale grenzen doorbreekt, en zelfs de klassegrenzen niet ongemoeid laat. Aan deze laatste ontwikkeling, de nationalisering, besteedt Russell de meeste aandacht, vooral vanwege het complex van ontwikkelingen dat dan tegelijkertijd gaat plaatsvinden. Te noemen valt: het snel groeiende spoorwegnet, de expanderende urbanisatie, de opkomende vermaaksindustrie, de verbreiding van het staatsonderwijssysteem, en natuurlijk ook de jaren van de 'Great Depression' (1876-1896), toen een kleine loonsverhoging gepaard ging met door de crisis terugvallende prijzen en daarmee met een vermeerdering van de koopkracht met ruim zestig procent. Ook de toeneming van vrije tijd, zowel in het algemeen als geconcentreerd rond bepaalde vaste tijdstippen die voor iedereen golden, speelde een fundamentele rol ('s avonds bezoek aan music hall en concerten; 's zaterdagsmiddags muziekconcoursen en andere competities). Locale tradities kwamen dan ook steeds meer onder druk te staan en werden hetzij geabsorbeerd in de nationale cultuur hetzij vernietigd.

Tegen het eind van de eeuw was er dan ook een echte massacultuur ontstaan. Men deelde een gemeenschappelijke smaak dwars door alle klassegrenzen heen. Zelfs de grens tussen kunst en triviaal begon te vervagen. Grootste gemene deler werd de behoefte aan sterke melodieën ('catchy tunes'), met een voorliefde voor sentimentaliteit (oftewel 'music that makes you want to give your money away'). 'Muziek' als zodanig werd steeds populairder en zelfs 'sacred art' genoemd, verwijzend naar de behoeften van een nog overwegend religieuze maatschappij.

Russell komt tot de slotsom, dat deze 'massa-muziekbeweging' een moeilijk te overschatten sociale, economische en politieke beweging heeft vertegenwoordigd. Door haar massale en wijdvertakte verspreiding diende het als feilloos werktuig om de ideologieën van de stad tot algemene gelding te brengen. Bovendien zien we er ook de hand in van de middenklasse, die zich zorgen maakte over de politieke en sociale problemen die de snelle expansie van een 'suspect' proletari-

aat met zich mee moest brengen. Niet voor niets waren de vele nieuwe muzikale voorzieningen toch bij uitstek bedoeld als culturele opvang voor de werkende klasse.

Omgekeerd benadrukt Russell echter ook dat de invloed van de hogere klassen op de smaak en muziekbedrijvigheid van de lagere klassen niet overdreven moet worden. Heel vaak koos de massa zelfstandig uit het voorhanden repertoire wat specifiek bij hun eigen maatschappelijke situatie paste. Muziek werd door de massa het liefst los van politiek en andere belangentegenstellingen gezien. Muziek was 'mooi', muziek 'verenigde' en muziek smolt in de music hall de verschillende klassen zelfs samen tot één broederlijk lachend en applaudisserend publiek. Muziek bevredigde economische, sociale en emotionele behoeften en verrijkte het bestaan van de lagere klassen in een kapitalistische samenleving. Deze eclectische houding, vaak doordrenkt met patriottisme en nostalgie, moet de politiek radicalen vaak tot wanhoop hebben gedreven, aldus Russell.

De verdienste van deze studie is vooral de heldere betoogtrant. Daarmee blijft de tamelijk complexe opzet die Russell koos voor de presentatie van zijn overzicht inzichtelijk en tevens alleszins plausibel. Bovendien is een muziekgeschiedenis die geheel geïntegreerd is binnen een algemeen sociaal-historisch kader nog steeds een zeldzaamheid, en helemaal als het om een onderwerp gaat dat ook in onze dagen nog steeds niet geheel 'salonfähig' is: populaire muziek. – R. Fassaert.

Schuit, Carti, & Joan Hemels. *Recepten en rolpatronen. Nederlandse kranten en hun vrouwelijke lezers 1888-1988.* Utrecht: Spectrum, 1988. 223 p., 64 ill.; ISBN 90-274-1906 x

“...Krantenpagina's zijn nog onvoldoende ontdekt als historische bron voor studie van de vrouwencultuur. Schuit en Hemels doen in dit boek een voorzet die op heldere en verrassende wijze zijn doel bereikt. Het resultaat bewijst dat er via de kranten nog veel te ontdekken valt, ook cultuur-historisch gezien”. Deze veelbelovende zinnen op de achterflap van het boek scheppen meer verwachtingen dan de inhoud waarmaakt.

De inhoud van het boek bestaat uit een chronologisch opgebouwd historisch overzicht van een eeuw vrouwenhoekjes en -pagina's in de krant. In 1888 werd de eerste vrouwenbijlage toegevoegd aan *Het Vliegend Blad van Rotterdam: De Huismoeder*. Naast huishoudelijke adviezen, mode en advertenties kreeg het vrouwelijke lezerspubliek daarin ook sensatieverhalen voorgeschoteld. Het amusement deed zijn intrede op de krantepagina's, getuige ook de opkomst van de zondagskranten.

In de jaren '20 van deze eeuw verschenen de eerste vrouwenrubrieken in kranten. Opvallend was dat in deze rubrieken vrouwen niet alleen werden aangesproken als huismoeder. Ook discussies over het vermogen van de vrouw om in de samenleving buiten het gezin een taak te vervullen, waren erin terug te vinden. De aandacht voor deze thematiek was echter van korte duur. Vanaf de jaren '30 beperkte de inhoud van de vrouwenrubrieken zich weer tot 'huisvrouwen-aan gelegenheden'. Tot begin jaren '70 zou hier weinig verandering in komen. De opkomst van de georganiseerde vrouwenbeweging eind jaren '60 / begin jaren '70 was een stimulans voor de moderne opvatting dat vrouwen niet naar een apart hoekje van de krant verwezen konden worden. Met uitzondering van *De Telegraaf*, die tot op heden een echte vrouwenpagina heeft, verdwenen de vrouwenrubrieken uit de kranten.

Binnen het hierboven geschetste historische overzicht beantwoorden de auteurs de vraag: wat lezen vrouwen graag in de krant, én wat was voor hen bestemd? Dát vrouwen een krant lezen, komt in het boek duidelijk naar voren. In vergelijking met mannen lezen zij echter niet zo veel, én anders. De interesse van vrouwen ging vooral uit naar advertenties (wat is er te koop en voor hoeveel geld?), familieberichten, en lectuur waarin sensatie, inleving en emotionaliteit een grote rol speelden. De nieuwsberichten kregen weinig aandacht. Maar, zo constateren Schuit en Hemels, het nieuws handelde ook niet óver vrouwen, met uitzondering van twee perioden in de bestudeerde honderd jaar. Deze zijn de decennia waarin de georganiseerde vrouwenbeweging massaal streed voor het vrouwenkiesrecht (de Eerste Feministische Golf, 1888-1920), en de decennia

waarin de georganiseerde vrouwenbeweging van de jaren '70 en '80 de traditionele plaats van vrouwen in de samenleving ter discussie stelde (de Tweede Feministische Golf, vanaf 1968). De opkomst en de inhoud van de vrouwenrubrieken in de jaren '20 zien beide auteurs als een gevolg van de aan deze periode voorafgaande vrouwenkiesrechtstrijd, het verdwijnen van de vrouwenrubrieken in de jaren '70 als een gevolg van het ideeëngoed van de Tweede Feministische Golf.

In de beschrijving van de belangstellingsfeer van vrouwen in de kranten baseren de auteurs zich tot in de jaren '60 met name op enkele lokale enquêtes, jubileumuitgaven, en een proefschrift van H.J.A. Hermens uit 1949 over de bedrijfseconomische betekenis van de reclame. Vanaf 1966 staan ook resultaten uit bredere opgezette enquêtes en onderzoeken tot hun beschikking. De stem van vrouwen zelf speelt in het gehanteerde materiaal echter veelal een ondergeschikte rol of is volledig afwezig.

Dit gemis aan essentiële kennis heeft niet geleid tot een kritische, genuanceerde beschouwing van de beschikbare onderzoeksresultaten. Daarbij ontbreekt een cultuurhistorische verklaring voor de geconstateerde gerichtheid van het vrouwelijke lezerspubliek op onderwerpen als mode, recepten, reclame, en familieberichten. De invloed die de maatschappelijke constructie van vrouwelijkheid speelt in zowel de opmaak van de krant als in de belangstelling van vrouwen voor specifieke onderwerpen, wordt niet betrokken in de ordening en interpretatie van het bronnenmateriaal. Hierdoor blijft het boek steken in een oppervlakkige beschrijving van wat vrouwen de laatste eeuw werd aangeboden in de kranten. De tekst is voor een groot deel een aaneenrijging van citaten uit rubrieken die in de honderd jaar tussen 1888 en 1988 op vrouwen waren gericht. De fragmentarische pogingen tot een historische analyse beperken zich tot speculaties als 'het zou wel eens kunnen dat...', of tot stellingen die niet onderbouwd worden. – Carla Wijers.

Singer, song and scholar. Ed. Ian Russell. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1986. 177 p., ill., tab., muz.; £9,95; ISBN 1-85075-054-8.

Dit boekje bevat een bundeling van papers van conferenties, die in de jaren 1982-'84 werden georganiseerd door de Engelse Folk Dance and Song Society, in samenwerking met het Centre for English Cultural Tradition and Language (universiteit van Sheffield) en het Institute of Dialect and Folklife Studies (universiteit van Leeds). De thema's volgen de titel van de bundel, namelijk 'singer' (d.w.z. traditiedrager), 'song' (d.w.z. datgene dat onderwerp van de traditie is) en 'scholar' (d.w.z. degene die beide pleegt te onderzoeken).

G. Boyes opent de reeks bijdragen en stelt vast dat in het hedendaagse volksliedonderzoek het accent gelukkig meer en meer verschuift van volkslied en traditie naar context en traditiedrager. Gewaarschuwd moet echter worden voor de cirkelredenering dat men met behulp van vooraf als traditioneel getypeerde liederen een traditiedrager definieert, om vervolgens diens voordracht weer als traditioneel aan te merken. In het moderne context-gerichte volksliedonderzoek moet daarom het complete repertoire van een informant in de beschouwingen worden betrokken (9-17). J. Carroll richt de aandacht vervolgens op de rondtrekkende Ierse zanger Michael McCarthy en brengt de lezer via hem in contact met leven, optreden en liedcultuur van de hedendaagse musicerende sociale outcast (18-29). I. Russell wijdt zijn bijdrage eveneens aan een publiekszanger, Arthur Howard, een schapenhouder uit Yorkshire. De schrijver geeft een interessant beeld van de vele afzonderlijke repertoires waarover deze zanger beschikte. Aangevoerd wordt dat context en repertoirekeuze steeds in direkt verband met elkaar stonden (30-54). C.A. Pegg schrijft over een overeenkomstig onderwerp, alleen is haar perspectief veel breder. Zij bestudeert de repertoirevoorkeuren van gehele gemeenschappen (rondom Blaxhall, Oost-Suffolk), en hoe deze voorkeuren mogelijk in verband staan met de sociaal-economische structuur van die gemeenschappen (55-72). M. Pickering sluit hier in zijn bijdrage goed bij aan. Op een hoger abstractieniveau probeert hij de lezer enig theoretisch inzicht bij te brengen in de complexe relatie tussen lied en sociale context (73-93). A. Bruford bestudeert hoe op de Orkney- en Shetland-eilanden familie--liedhandschriften zich verhouden tot de zangpraktijk. Zij blijken bij optredens niet zozeer als geheugensteun te fungeren, maar als 'zekerheidsverschaffers', een zuiver psychologische functie dus

(95-115). *D. Harker* schrijft enthousiast over de door hem georganiseerde 'history workshops'. Deze cursussen gaan over de samenhang tussen lied en geschiedenis. Ervaringen van deelnemers wijzen uit dat de appreciatie en het begrip van dit verband aanzienlijk worden verrijkt door deze cursussen (117-124). De bijdrage van *L. Shepard* is de eerste van vier die zich speciaal richten op leven en werk van volksliedonderzoeker A.L. Lloyd. Hier geeft Shepard van zijn vriend een fraai levensportret. Behalve als begenadigd zanger en schrijver was Lloyd ook bekend om zijn linkse sympathieën. Deze deed hij op in de klasse-samenleving van het Engeland van voor de oorlog en door de opkomst van het fascisme (125-132). *R. Palmer* schetst kort Lloyds verdiensten op het terrein van het liedonderzoek in de Engelse industriegebieden. Naast dit baanbrekende werk was Lloyd ook een pionier in de bestudering van liederen vanuit een historisch perspectief (133-146). *V. Gammon* stelt kritisch dat Lloyd ondanks al zijn verdiensten er althans in zijn standaardwerk *Folksong in England* (1967) niet in is geslaagd een fatsoenlijke synthese te vinden tussen de intellectuele traditie van een marxistisch georiënteerde geschiedopvatting en de door Cecil Sharp vertegenwoordigde burgerlijk-romantische tekstgerichte folkloristiek (147-164). *D. Arthur* ten-slotte geeft vast een voorproefje van een nog te verwachten complete bibliografie van Lloyd (165-177).

Het voordeel van dit soort bundels is dat de lezer in kort bestek een handzaam overzicht krijgt van de stand van zaken in een bepaalde citeergemeenschap, in dit geval die van de Engelse volksliedkundigen. Niet alleen zijn we nu weer 'bij', sommige bijdragen nodigen terdege uit tot bezinning op onze eigen volksliedkundige bemoeienissen. – R. Fassaert.

Symposium review on 'Cooking, cuisine and class'. – Food and foodways 3 nr. 3 (1989) p. 175-221.

In 1982 verscheen Jack Goody's boek *Cooking, cuisine and class* over de relatie tussen bestaande sociale structuren en het voorkomen van hogere, c.q. lagere vormen van voedselbereiding. Deze vergelijkend-sociologische studie was gebaseerd op een participierend onderzoek in West-Afrika en op literatuur uit Europa en Azië. De belangrijkste stelling erin was, dat voedingsgewoonten in hoge mate samenhangen met de produktiewijze, de familieverbanden (m.n. huwelijks- en verervingspatronen) en met de geletterdheid van een gemeenschap. Hierbij wees Goody op de verschillen tussen de eenvoudige 'ongedifferentieerde keuken' uit Afrika, die alleen variatie tussen de seizoenen, en nauwelijks of geen sociale verschillen kende, en de 'hiërarchische keukens' uit Eurazië, waar de 'haute' en de 'basse cuisine' respectievelijk aan de geletterde hoven voorkwamen of op mondelinge traditie berustten. In dit tijdschriftnummer wordt Goody's studie vanuit verschillende (t.w. economisch-sociologische, antropologische, historische) invalshoeken van commentaar voorzien.

Claude Grignon prijst vooral de wijze waarop Goody de voedingsgewoonten historisch heeft onderbouwd. Hij is van mening dat met deze benadering een aantal ideaaltypen zijn onderscheiden en enkele criteria zijn gevonden die van groot nut zijn voor het voedingsonderzoek. Hij verwierpt echter Goody's ongenueerde zienswijze op de ontwikkelingen in de voeding sinds de industrialisatie die alle verschillen geëgaliseerd zouden hebben. Standaardisering van producten hoeft immers niet automatisch tot standaardisering van de consumptie en zelfs van de consument te leiden (177-183). *Sidney W. Mintz* heeft kritiek op de zijns inziens vrij eenzijdige materiële gerichtheid van Goody. Volgens hem is de houding van een gemeenschap tegenover de voeding minstens zo belangrijk. Hij veronderstelt dat – en daarbij wijst hij onder meer op de verschillen tussen de Franse en de Engelse keuken – een 'haute cuisine' alleen daar voorkomt waar het plezier in het consumeren van voedsel sterk op de voorgrond staat (185-190). Vooral *P. Steven Sangren* (197-202), maar ook *William M. Reddy* (191-195), richt zich in zijn kritiek op Goody's aanval op het structuralisme van Lévi-Strauss en de meer cultureel getinte structuralistische aanpak van Mary Douglas e.a. Goody's verwijt dat hun termen (code, symbool, metafoor etc.) een tendentius karakter hebben en dat ze tot niet onderzochte implicaties leiden, treft hemzelf evenzeer, meent Sangren. Wel heeft hij in zijn historische uitwerking een indrukwekkende,

overtuigende studie tot stand gebracht, maar de theoretische onderbouwing ervan voldoet niet, onder meer omdat onduidelijk blijft waarom en hoe hiërarchische ongelijkheid in de voeding uitgedrukt wordt.

In zijn reactie weerlegt *Jack Goody* (203-221) een aantal verwijten. Het doet hem plezier dat zijn hoofdstelling over het voorkomen van een gedifferentieerde keuken in hiërarchische gemeenschappen, positief ontvangen is, al plaatste Mintz op dit gebied wel een aantal kanttekeningen; diens opmerkingen over een 'haute' en 'basse cuisine' hebben in hoofdzaak echter op een ander niveau betrekking dan waarop hij zich baseerde. Verder stelt hij dat zijn opposenten zich ten dele schuldig hebben gemaakt aan het versimpelen van genuanceerde uitspraken, waarmee zijn theorie materialistischer is geworden dan ze was. Zo heeft hij de in Eurazië voorkomende intensieve landbouwbeoefening wél als een basisvoorwaarde aangewezen voor een cultuurhiërarchische samenleving, maar hij heeft nooit gesteld dat de produktie van grootschalige surplus in Eurazië alléén tot sociale ongelijkheid heeft geleid. Hij is zelfs gekant tegen monocausale verklaringen, zeker wanneer het aspecten van sociaal gedrag betreft. Een van de redenen van zijn sceptis over het structuralisme komt uit dit inzicht voort. In een samenleving bestaande voorkeuren voor, of afkeuren en verboden van een voedingsmiddel kunnen niet alleen verklaard worden met het analyseren van de betekenis ervan; ze hangen ook samen met de traditionele lokale produktie, met de handel, met de verspreiding van nieuwe ontdekkingen etc. Geen enkele theorie kan met één verklarende factor volstaan en afhankelijk van het probleem dat onderzocht wordt, zullen zich ook weer nieuwe factoren aandienen. Met enkele voorbeelden illustreert hij vervolgens uitvoerig dat door het structuralisme gehanteerde dichotomieën als 'gekookt-rauw', of 'sheep-mutton' slechts in een bepaalde historische situatie en binnen een speciale socio-culturele context geldigheid hebben. Omdat de originele associaties in de loop van de tijd verloren kunnen gaan, kan men naar zijn mening dan ook niet zonder historisch onderzoek. — Jozien Jobse.

Vanysacker, Dries. *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de – 17de eeuw.* Brugge: Marc van de Wiele / Genootschap voor Geschiedenis, [1988]. (Vlaamse Historische Studies 5). 203 p., ill.; f55,-; ISBN 90-6966-035-0.

Nu het Nederlandse toverijonderzoek langzamerhand serieuze trekken begint te vertonen (cf. Van der Eerden in *VB* 14: 219-222) wordt het belangrijk dat er ook vooruitgang op dit gebied in België wordt geboekt. Schreef de Brusselse hoogleraar Vanhemelryck immers in 1982 nog een boek getiteld *Heksenprocessen in de Nederlanden* waarin hij zich niet alleen beperkte tot de Zuidelijke Nederlanden maar ook "door z'n slordigheid en onzorgvuldigheid een onbevredigende indruk bij de lezer achterlaat" (*VB* 7: 104), thans lijkt vooral door de stimulans van Monballyu het moment in zicht te komen waarop een serieuze studie kan verschijnen die wel een synthese biedt van toverij – en met name de vervolging ervan – in de Zuidelijke en uiteindelijk de gehele Nederlanden (cf. De Waardts bespreking van de Brusselse tentoonstellingscatalogus elders in dit nummer). Vanuit dit perspectief is de uitgave van Vanysackers monografie over Brugge (een omgewerkte licentiaatsverhandeling aan de Katholieke Universiteit Leuven, 1985) op zich al een heugelijk feit.

Met zijn verhandeling heeft Vanysacker zich een tweeledig doel gesteld. Hij wil op de eerste plaats leemtes opvullen in de geschiedenis van de 'kleine man', in het bijzonder op het gebied van het 'godsdienstige leven', en dit in een stad omdat volgens hem de nadruk in het huidige onderzoek nog te veel op het 'rurale karakter' van de 'heksenprocessen' ligt. Ten tweede wil hij laten zien dat de studie van 'hekserij' het meeste baat heeft bij een interdisciplinaire aanpak en dat eenzijdige benaderingen, zoals van Soly, Muchembled en Mandrou, elkaar eerder aanvullen dan uitsluiten. "Politieke, religieuze, sociaal-economische, rechts-volkskundige en andere cultuurgeschiedenis leveren elk hun eigen bijdrage"(11; 147).

Het boek is ingedeeld in vier hoofdstukken waarin achtereenvolgens het 'volks hekserijconcept', de vervolgingen, de vervolgd en de processen uit 1634 aan de orde komen. De auteur benadrukt hierbij de rol van de rechters. De 'volkse hekserij' - waarin schadelijke toverij en 'ri-

tuele magie' (ter voorkoming of bestrijding van onheil of ter bevordering van voorspoed) worden onderscheiden – immers “vindt men in alle tijden en op alle plaatsen terug” (12). Het “eigenlijke hekserijbegrip, de demonologie, was eigen aan de late middeleeuwen en de 16de en 17de eeuw” (ibid.). Is men geïnteresseerd in de met deze demonologie verweven vervolgingen, dan kan men onmogelijk aan de houding der rechters voorbij gaan. “Zij waren het immers die vervolgdten. Hun interpretatie van de hekserij dient centraal te staan, aangezien het uiteindelijk vonnis verschilt naargelang zij meenden met schadelijke toverij, rituele magie of demonologische hekserij te doen te hebben” (71). Aan het eind van het boek keren de doelstellingen in de vorm van een vijftal aanbevelingen terug. Het leggen van monocausale verbanden is uit den boze, evenals een algemene theorie. Ook moet er meer aandacht komen voor de rechters. “Er waren”, zo concludeert Vanysacker, “verschillende vormen van hekserijinterpretatie en dus ook verschillende heksenprocessen. Alles hing af van de houding van de vervolgende instantie” (148). Ten vierde en ten vijfde benadrukt de auteur de voordelen van een kwalitatieve boven een kwantitatieve methode en relatieveert hij het onderscheid tussen stad en platteland. Als bijlagen zijn een lijst van de 140 verdachten en een overzicht van de maatschappelijk achtergronden van 42 van hen opgenomen. Op degene die alleen de ‘Inleiding’ en het ‘Besluit’ leest zal het boek veelbelovend overkomen, hoewel een en ander ook al door Monballyu naar voren is gebracht (cf. VB 15: 90). Vanysacker maakt zijn beloftes in het tussenliggende gedeelte echter niet waar en toont bovendien niet op de hoogte te zijn van de recente vorderingen bij het toverijonderzoek. Hij is trouwens ook hier en daar nogal slordig.

De diverse vervolgingen van toverij in Brugge kenden een aantal hoogte- en dieptepunten. Na drie terdoodveroordelingen wegens ‘schadelijke toverij’ in 1468 vonden er tot 1532 slechts tepronkstellingen en verbanningen van uitoefenaars van ‘rituele magie’ plaats. In 1532 werd er “plots” (73) een vrouw wegens duivelsverbond verbrand, daarna betroffen de processen weer uitsluitend waarzeggerij en dergelijke. Alleen voor 1543 staan twee betoveringsgevallen genoteerd, afkomstig uit het *Bouc van informatiën*, die kennelijk niet tot vervolging leidden. Pas in 1596 laiden de brandstapels weer op. In 1612 dreigde er een massaproces plaats te vinden – waarom de toenmaals gedenuiterte vrouwen niet vervolgd werden, blijft volstrekt duister – en in 1634 werden er vier vrouwen verbrand en een aantal anderen ‘verklukt’. In de literatuur over de vervolgingen (bijvoorbeeld: Decker, Larnier, Schormann, zie resp. VB 9: 224; 10: 89-90, 182-183) zijn deze data bekend als ‘procesgolven’ die zich op meer plaatsen in West-Europa voordeden. Vanysacker toont zich daar nauwelijks van bewust – hij heeft met uitzondering van het dubieuze (cf. VB 15: 113) *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* geen Duitse publikaties gelezen, terwijl het boek van Larnier alleen in de literatuurlijst figureert. Hij signaleert slechts “dat die opflakking van de verbrandingsdood voor hekserij zich tussen 1532 en 1538 over heel Vlaanderen heeft afgespeeld” (81), zonder overigens een verband te leggen met de voorafgaande vervolgingen aan de andere kant van de taalgrens. De latere pieken probeert hij met niet al te veel succes te relateren aan plaatselijke omstandigheden en vooral aan de samenstelling van de Brugse schepensbank (81-96). Een vergelijkende werkwijze – zelfs alleen binnen Vlaanderen – zou hier beslist meer resultaten hebben opgeleverd en bovendien het vraagstuk van de economische achtergrond van de golven in een lokale context hebben kunnen verduidelijken, een achtergrond die nu plichtmatig in twee bladzijden (15-16) wordt afgedaan zonder specifiek verband met de processen. Het pleidooi van de auteur voor een geïntegreerde benadering botst hier met zijn nadruk op de vervolgers. Aangezien hij ook weinig opheldering verschaft over de rechtsgang (overigens een specialiteit van zijn leermeester Monballyu!) is het gedeelte van zijn boek over de vervolgingen beslist zwak. De behandeling van de ‘volkse magie’ maakt dit allerminst goed.

Getuigenverklaringen bij criminele processen vormen de hoofdbron voor de beschrijving van het ‘volkse hekserijconcept’. Een dergelijke bron is weliswaar rijk aan details, maar is alleen met een zekere voorzichtigheid te gebruiken. Uit de beschrijving van het verloop van de vervolging in 1634 (op p. 79 nogal overdreven aangeduid als “holocaust”) blijkt bijvoorbeeld dat pas wanneer verdachten gevangen zaten getuigenverklaringen goed los kwamen. Het is dus van belang rekening te houden met wat wie in welke omstandigheden zei. Vanysacker is in zijn analyse niet

zo precies. In plaats van zijn materiaal systematisch aan het procedureel ontstaan ervan te relatoren en zijn analyses te ondersteunen met zo uitgebreid mogelijke gevalsbeschrijvingen, hakt hij zijn bronnen uit elkaar en combineert hij moeiteloos informatie uit om het even welk tijdstip uit de bestreken periode. Differentiatie van de inhoudelijke gegevens naar tijd, plaats (wijk of straat), of sociale groep ontbreekt. Wel staan er te algemene en tegenstrijdige opmerkingen als: “De menselijke leefwereld ontsnapte aan elk experiment of aan elke wetmatigheid” (20) en: “Zo creëerde men een coherent systeem waarin krachten en tegenkrachten (...) elkaar op merkwaardige wijze in evenwicht hielden” (21). Het is evenwel de auteur die met voorbijgaanaan de categorieën der onderzochten een ‘magisch bewustzijn’ postuleert, zodoende de lezer een brij van weliswaar interessante doch uit hun context gerukte feiten voorschotelt en op ongenueanceerde uitspraken vergast als: “in de 16de en 17de eeuw (was) iedereen in zekere zin een soort tovenaars of tovenares” (59). In dat geval zijn 140 namen toch een wat magere oogst op een bevolking van enkele tienduizenden. Het is ook volstrekt onbegrijpelijk hoe Vanysacker zijn hiervoor aangehaalde uitgangspunt betreffende de universaliteit van ‘volkse’ toverij in overeenstemming denkt te brengen met zijn doel iets meer over ‘de kleine man’ in Brugge te weten te komen en waarom hij zijn studie beperkt tot de periode van de vervolgingen, die in zijn optiek juist niet door sociaal lager gesitueerden werden geïnitieerd.

Behalve op de grote lijnen van het boek is er ook kritiek te leveren op het handwerk van de auteur. Vanysacker heeft bijvoorbeeld nagelaten de Baljuwsrekeningen volledig door te nemen, zodat zijn overzicht manco’s vertoont (cf. A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (Brussel/Leipzig 1859) VII, 184-192). Ook bevat de lijst van gevallen geen bronvermeldingen (die staan verspreid in de noten) en het vergt derhalve flink wat geblader om uit te vinden op welke bronnen deze lijst precies is gebaseerd. Tevens is het soort procedure noch in de lijst noch in de tekst telkens gespecificeerd. Civiele procedures en terpurgestellingen zijn bijvoorbeeld wel in Brugge voorgekomen (107-110, 142), maar het blijft onduidelijk in welke mate dat het geval was. Zeker omdat Vanysacker de ‘volkse magie’ zegt te beschrijven, is deze onduidelijkheid een gemis.

Ondanks dergelijke tekortkomingen toont Vanysacker met zijn boek aan dat het Brugse archiefmateriaal – en in het bijzonder de *Informatieboekken* – uitvoerig en belangwekkend genoeg is voor een diepergaande analyse. Afgaand op zijn studie lijkt het grootste probleem bij het toverijonderzoek in België niet te liggen in het voorlopig ontbreken van “een synthese van de heksery in Vlaanderen” (9; 150) en natuurlijk ook Wallonië, maar in de afwezigheid van duidelijk systematisch bronnenonderzoek en van een relevante cultuurhistorische benadering. Het zich afzetten tegen gerenommeerde onderzoekers is in dit stadium dan ook tamelijk pedant. – Willem de Blécourt.

Voeding in onze samenleving, in cultuurhistorisch perspectief. Samenst. A. de Knecht-van Eekelen en M. Stasse-Wolthuis. Alphen aan den Rijn / Brussel: Samsom Stafleu, 1987. (Voeding en gezondheid, 10). 175 p., ill.; ISBN 90-6016-770-8.

Als deel 10 van de serie ‘Voeding en gezondheid’, een reeks waarin studies opgenomen worden bestemd voor artsen, diëtisten en andere voedingsdeskundigen, is een bundel verschenen met artikelen over diverse ontwikkelingen in het voedingsgedrag en de voedingsgewoonten in Nederland en België in de afgelopen honderd jaar. Behalve met illustraties zijn de artikelen gelardeerd met afzonderlijke kadertjes waarin gegevens van diverse aard zijn verstoppt, zoals menu’s, citaten of uitspraken van zegslieden en allerhande feitenmateriaal.

A.P. den Hartog gaat kort in op een aantal sociale functies van ons voedsel (de genotsfunctie, identiteitsfunctie, religieuze functie e.a.). Ook geeft hij in grote lijnen een schets van de veranderingen in de voedingsgewoonten in de laatste honderd jaar (zoals een toename van de variatie in de voeding, de stijging van het verbruik van genotsmiddelen) onder invloed van de gestegen koopkracht, de reclame, de veranderingen in huishoudenstypen etc. De ongerustheid onder de consumenten over de kwaliteit van het voedsel, alsook gezondheidsproblemen die het gevolg

zijn van een onverstandige voedselkeuze doen steeds meer stemmen opgaan voor het voeren van een voedingsbeleid en het treffen van meer maatregelen op dit gebied (15-37). *A. de Knecht-van Eekelen* heeft twee artikelen voor deze bundel geschreven. Eén gaat over de invloed van de religie op de voeding, die in Nederland door de ontkerkelijking steeds kleiner wordt. Het belang van deze factor wordt voor de Joodse bevolkingsgroep uitgewerkt (93-109). In het tweede laat ze met behulp van voorbeelden zien, hoe het thema voedsel in de beeldende kunst van de afgelopen eeuw is waar te nemen, en wel op een viertal verschillende typen voorstellingen, te weten: in impressies van het dagelijkse leven, in abstracte voorstellingen, op stilllevens en in de reclame. Ook behandelt ze heel in het kort het verschil in vormgeving van de eetserviezen uit deze periode (38-67). Zeer interessant is de bijdrage van *P. Scholliers*, die de veranderingen in het voedingspatroon met behulp van cijfermateriaal uitwerkt tegen de achtergrond van een reeks sociaal-economische veranderingen in de Westeuropese samenleving als geheel en in die van Nederland en België in het bijzonder. Hij laat zien hoe het vanuit gezondheids oogpunt ontoereikende voedingspatroon zich bij een groot deel van de Europese bevolking sinds de tweede helft van de vorige eeuw verbeterd heeft als gevolg van de industrialisatie, de landbouwcrisis en omvangrijke prijsverlagingen. De scherpe sociale tegenstelling die in de vorige eeuw tussen de voeding van de armen en de welgestelden bestond, was in het midden van onze eeuw sterk verminderd. Voor zover er nu nog sociale verschillen voorkomen, bestaan deze niet meer uit een verschil van voedseltekorten tegenover overdadige weelde maar uit een verschil in voedselkeus (68-92). *A.H. van Otterloo* beschrijft de geschiedenis van het stedelijk kookonderwijs in Nederland tot 1940, waarvan de Tentoonstelling van Voedingsmiddelen in 1887 het prille begin vormde. Doel ervan was de voeding van de volksklasse, die onder uiterst armoedige omstandigheden leefde, te verbeteren. Ingegaan wordt op de kookleraresen zelf en hun activiteiten, op de groepen die door het onderwijs bereikt werden, op de inhoud van de lessen en op de betekenis ervan voor de vrouwenemancipatie. Het artikel is door de redactie aangevuld met een korte beschouwing over de diëtistenopleiding in Nederland en België (110-134). Het laatste artikel is van de hand van vier schrijvers (*G.J. Bos, P.A. Flach, N.G.A. van Solingen* en *A.P. den Hartog*), die onderzoek deden naar veranderingen in voedingsmiddelenadvertenties in vrouwen- en gezinsbladen gedurende de laatste 85 jaar. De reclame bleek nauw aan te sluiten bij allerlei trends in de samenleving (135-159). – Jozien Jobse.

Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant. Verzameld en van commentaar voorzien door Henk Kooijman, met een inleiding door A.J. Dekker en registers door A.J. Dekker en J.J. Schell. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1988. (Nederlandse volksverhalen, 2). 445 p., 16 ill., 1 krt.; f59,50; ISBN 90-70389-16-9.

Op een incidentele uitzondering na worden er in Nederland geen 'volksverhalen' meer opgetekend. Wel worden stukje bij beetje de resultaten gepubliceerd van het veldwerk dienaangaande dat voornamelijk in de jaren '60 onder auspiciën van het Volkskundebureau is uitgevoerd. In 1979, 1981 en 1984 verschenen de drie delen van de door Engelbert Heupers opgetekende *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe* (zie *VB* 7: 231-232) en een jaar geleden zag de uitgave van het werk van Kooijman het licht. Op zich zijn deze bronuitgaven toe te juichen; zij verhogen immers de toegankelijkheid van het 'volksverhaal'-materiaal en leveren zodoende – wat ook de bedoeling van de uitgevers is – een bijdrage tot het toekomstige volksverhaalonderzoek. Dat geldt niet alleen de 2576, vanaf november 1962 tot en met begin januari 1964 opgetekende, soms nogal summiere teksten uit Kooijmans bundel, maar vooral de bijgeleverde registers van thema's, motieven, zaken, anecdotes, personen, plaatsen en vertellers. Ook is in een aantal gevallen het toelichtende commentaar van de verzamelaar opgenomen, dat voornamelijk betrekking heeft op de locatie van de verhalen. Bovendien is de bundel door A.J. Dekker voorzien van een leerzame inleiding, waarin de werkwijze van de verzamelaar uit de doeken wordt gedaan.

Men kan zich bij een beschrijving van nieuwe tekstuitgaven beperken tot signaleren. Ik wil echter van de gelegenheid gebruik maken om enkele kanttekeningen te plaatsen, juist omdat mogelijk toekomstig onderzoek niet alleen met bronnen is gediend. Op de eerste plaats betreffen die kanttekeningen de ogenschijnlijk evidente sequentie van optekenen en verzamelen, via uitgeven, naar bestuderen en interpreteren van de teksten. Een verzameling 'volksverhalen' is geen neutraal gegeven. Zij is tot stand gekomen vanuit een specifieke doelstelling, in dit geval het in kaart brengen van 'motieven uit het volksgeloof' (zie de inleiding van J.J. Voskuil bij het eerste deel van Heupers' trilogie; alsmede het artikel van A.J. Dekker in *VB*. 4: 1-28). Aangezien deze oorspronkelijke doelstelling inmiddels enigszins achterhaald is en de verzamelde teksten tegenwoordig eerder gebruikt zullen worden voor het beantwoorden van vragen over de manieren waarop de onderzochten hun leven beschouwden en gebeurtenissen onder woorden brachten, is het van belang zich bewust te zijn van de restricties van die teksten. De aantekeningen van de 'sagen'-verzamelaars moeten worden opgevat als een zeer gerichte selectie uit het totaal van mogelijke uitspraken van de informanten. Vanuit deze optiek wordt het relevant nieuw en breder gefundeerd veldwerk te verrichten, of in ieder geval gebruik te maken van andere bronnen. Materiaal uit de Burgerlijke Stand kan bijvoorbeeld uitsluitend geven omtrent de religie der geïnterviewden (een gegeven dat in tegenstelling tot de verzameling van Heupers bij Kooijman ontbreekt). Zo'n aanvulling is niet totaal willekeurig, maar zelfs noodzakelijk omdat daarmee de constituerende categorie 'volksgeloof' is te relativiseren. En dat religie zelfs bij een specifiek door de onderzoeker gedefinieerd onderwerp als 'volksverhalen' van belang is, blijkt uit opmerkingen zoals: "In de orthodoxe gebieden waren het vaak de vrouwen die niet erg mededeelzaam waren" en over katholieken die over het algemeen makkelijker vertelden (13). In het kader van een bredere belangstelling blijft het ook te betreuren dat in de registers in hoofdzaak "de sagevormende elementen en de geloofsvoorstellingen" zijn opgenomen en dat zodoende de kans is gemist de eenzijdigheid van de verzameling althans ten dele bij de uitgave te doorbreken. Ik moet evenwel toegeven dat zo'n bewerking op sterke bezwaren stuit. "Maar het is praktisch ondoenlijk om (...) contextuele bijzonderheden volledig in een register onder te brengen", merkt Dekker in zijn inleiding op (17). Misschien zou een dergelijke indexering bij wijze van proef eens voor een klein aantal teksten uitgevoerd kunnen worden.

Een meer specifiek soort kanttekening heeft betrekking op de informatie over de totstandkoming van Kooijmans collectie. De optekenaar werkte namelijk niet alleen met de door het Volkskundebureau verstrekte vragenlijsten (afgedrukt in het eerste deel van Heupers' tekstuitgaven) maar stelde bovendien een eigen lijst van trefwoorden op "(namen van dieren en dingen, en omschrijvingen van begrippen die in de volkskunde een rol spelen)" (8). Publicatie van deze lijst was wenselijk geweest aangezien zodoende een dieper inzicht in de waarde van het verzamelde materiaal is te verkrijgen. Ook ontbreekt vrijwel iedere concrete verwijzing naar de resultaten van het onderzoek dat Kooijman uitvoerde voordat hij voor het Volkskundebureau op pad ging. "Ik heb een groot aantal nooit gepubliceerde sagen en legenden, en een schat aan gegevens op het gebied van de volksweerkunde, de volksgeneeskunde en voorspellingstekenen", schreef hij in november 1962 ter introductie aan Meertens (7). Een paar maanden later, toen hij inmiddels al zo'n 900 teksten had geproduceerd, stelde hij "de bijzonderheden over volksweerkunde, volksgeneeskunde en volksgebruiken, die ik vernam van mensen, die geen enkele sage kenden" ter beschikking (11). Het zou op z'n minst van belang zijn geweest te vernemen of en zo ja waar deze gegevens te raadplegen zijn. Wat de oudere optekeningen betreft omdat die mogelijk licht kunnen werpen op het daarna verzamelde (zijn de vertellers opnieuw ondervraagd?) en wat de latere betreft omdat ze Kooijmans verzameling zeker complementeren. Een klein gedeelte van die teksten werd al in de jaren '60 bewerkt voor publicatie. Dekker vermeldt terloops een artikelje in de *Goudse Courant* van 18 augustus 1962 (7; 15) maar bij mijn weten is dat niet het enige krantartikel geweest. Ook zijn enkele van die eerdere optekeningen samen met latere afgedrukt in *Neerlands volksleven* (16: 39-48), een publicatie waar ook wel naar verwezen had kunnen worden, al was het slechts in afkeurende zin (de vertellers ontbreken er bijvoorbeeld in).

“Het sagenonderzoek van Henk Kooijman kan men karakteriseren als kort maar hevig. Het draagt sterk het stempel van de persoon van Kooijman en van de financiële druk waaronder hij moest werken”, concludeert Dekker (17). Met de uitgave is beduidend minder haast gemaakt. In de gesignaleerde omissies had mijns inziens dan ook voorzien kunnen worden (of in ieder geval had aangegeven kunnen worden dat er pogingen waren ondernomen de desbetreffende teksten te achterhalen). Dit neemt niet weg dat ik met spanning uitkijk naar de volgende bundels in de reeks, en zeker naar onderzoek waarin op kritische wijze van de grote hoeveelheid in andere bronnen niet of nauwelijks te vinden gegevens gebruik is gemaakt. – Willem de Blécourt.